

บทที่ 4

หลักปฏิบัติเพื่อการสิ้นกรรม : ไตรสิกขา

การศึกษาเรียนรู้เพื่อดำรงอยู่ของมนุษย์นั้น ต้องเข้าใจความหมายของชีวิตให้ดีเสียก่อน คำว่าชีวิตหมายถึง ความสดชื่นอยู่เสมอ มันเป็นความสดชื่นอยู่ติดต่อกันไป อย่างไม่มีการเปลี่ยนแปลง จึงเรียกว่าชีวิตนิรันดร คือ ชีวิตไม่รู้จักตายเท่ากับหมายความว่า บุคคลที่มีธรรมเป็นตัวตนผู้นั้นเรียกได้ว่า มีชีวิตที่ไม่รู้จักตายเพื่อการศึกษาให้เข้าใจ เราต้องรู้จักชีวิตที่เป็นอยู่ ซึ่งมันเป็นชีวิตปลอม มันเป็นความสดชื่นทางร่างกาย มันไม่มีความหมายอะไรแก่จิตใจ ถ้าเรายังกระวนกระวายอยู่ทั้งเมื่อยังไม่ได้และทั้งที่ได้แล้ว มันตกอยู่ในอำนาจของกิเลส เป็นการตายแล้วตายอีก ฉะนั้นเราจึงรู้จักกรรมในระดับสูงสุดในโลกุตระธรรม ซึ่งมันจะไม่เกิดการเปลี่ยนแปลง ยินดี ยินร้ายขึ้น ๆ ลง ๆ เป็นไปตามอำนาจเป็นสิ่งที่เข้ามาแวดล้อมเราต้องอบรมให้รู้จักโลกุตระธรรม เพื่อมีชีวิตนิรันดร

การดำรงชีวิต คือ การปฏิบัติอย่างถูกต้องเหมือนกับเป็นการต่อสู้ดิ้นรน เพื่อออกมาสู่ที่สว่าง นั่นคือการดำรงชีวิต มันมีการปฏิบัติ อย่างถูกต้องมันจึงเรียกว่าเป็นการดำรงอยู่ ชีวิตนี้ต้องมีการศึกษา และต้องพัฒนาทางด้านจิตใจ ถ้าชีวิตไม่มีการศึกษา และการพัฒนาโดยการปล่อยไปตามยถากรรม มันจะมีผลเกิดขึ้นอย่างไร ถ้าเราไม่พัฒนา เราก็จะต้องได้รับผลอย่างที่เราเรียกว่าเกิดมาแล้วก็ต้องตายไม่ก็วัน แล้วไม่ได้รับประโยชน์หรือความดีอะไรในการมีชีวิต เพราะเราไม่ได้สัญญาว่าจะมีชีวิตเกิดมาจะได้พัฒนาชีวิต แต่มันก็เกิดขึ้นมาในโลกนี้แล้ว ซึ่งมันหลีกเลี่ยงไม่พ้นที่จะพัฒนา ดังนั้นจึงมีหลักปฏิบัติชีวิตเพื่อให้ได้รับสิ่งที่ดีที่สุด ที่มนุษย์ควรจะได้รับ การมีชีวิตอยู่ถ้าต้องการเพียงแค่รู้จักทำมาหากิน เอาชีวิตรอดอยู่ได้ เพียงแค่รู้จักสืบพันธุ์ไว้เพื่อไม่ให้สูญพันธุ์ อย่างนี้แล้ว คนเรามันก็ไม่ดีกว่าสัตว์เดรัจฉานทั่วไป เพราะสัตว์เดรัจฉานเองก็รู้จักการกิน รู้จักการนอนหลับ รู้จักการสืบพันธุ์ รู้จักการวิ่งหนี จากอันตราย ซึ่งมันก็มีอยู่เท่านั้น ชีวิตใดที่ไม่มีการพัฒนาเจ้าของชีวิตนั้นจะเต็มไปด้วยความทุกข์ ทั้งกลางวันและกลางคืน เพราะชีวิตเป็นถ้ามืด จึงต้องการให้แสงสว่างเข้ามาส่องจรชีวิต คือจะต้องพัฒนาชีวิตให้ถูกต้อง ในการมีชีวิตอยู่แล้วปฏิบัติต่อสิ่งที่เรียกว่าถูกต้อง เนื่องจากชีวิตตกอยู่ภายใต้กระแสกฎแห่งกรรมมีการเวียนว่าย ตายเกิดอยู่ตลอดเวลา เพราะมันตกอยู่ภายใต้อำนาจของกิเลส เราจึงเป็นต้องสลัดออกไปจากวงจรกฎแห่งกรรมนั้นให้ได้ ด้วยการปฏิบัติธรรม เพราะการปฏิบัติธรรมคือการปฏิบัติหน้าที่

"...ท่านทั้งหลายจงมองเห็นความจริงว่า การต่อสู้กับกิเลสและความทุกข์นั้น มีความสุขอยู่ในตัวเองอย่างเห็นเรื่องยุ่งยากลำบากนั้นไว้ให้คนโง่ ไว้ให้คนที่เกียจเป็นพระเป็นเณรก็ยัง

ซึ่งก็เกี่ยวข้องไม่นิยมการต่อสู้ แต่ถ้าเป็นพุทธบริษัทที่ถูกต้องแล้วจะเป็นอุบาสกจะเป็นอย่างสิกาก็ได้มีการต่อสู้คือ ปฏิบัติศีลสมาธิปัญญา เป็นสุขสนุกในการต่อสู้เสียแล้ว ถ้าต่อสู้สำเร็จชนะแล้วก็นิพพานก็ยิ่งอยู่เหนือความสนุก เหนือความสุขยิ่งขึ้นไปอีกนี่เรียกว่าการต่อสู้แล้วก็มีมีความสุขอยู่ในการต่อสู้ นั่นแหละมันเป็นหน้าที่ เป็นหน้าที่ถ้าไม่ยอมมีการต่อสู้ มันก็ไม่ได้ทำหน้าที่ก็ไม่เกิดผลอะไร ต้องมีการปฏิบัติธรรมเป็นหน้าที่ที่มีการต่อสู้ คือการปฏิบัติธรรม ดูให้ดี การปฏิบัติธรรมมันเป็นการต่อสู้ ซึ่งเป็นหน้าที่มันก็เลยมีผลดี ต่อสู้ก็มีความสุข ตลอดเวลาที่ต่อสู้แล้วจะยิ่งลำบาก ยิ่งยากก็ยิ่งพอใจ ยิ่งพอใจว่าเราต่อสู้สำเร็จ การปฏิบัติศีลสมาธิ ปัญญา นี่มันก็ลำบากบ้างแต่มันก็เป็นที่ตั้งแห่งความพอใจ ๆ ทุกขั้นตอนที่ปฏิบัติได้ (พุทธทาสภิกขุ, ม.ม.ป. : 70)

จะเห็นได้ว่าการต่อสู้คือการทำหน้าที่การมีชีวิตอยู่ในโลกนี้แต่ละวัน มันต้องมีหน้าที่ครบถ้วน ซึ่งอธิบายได้ดังนี้คือ

ประการที่ 1 หน้าที่ทางวัตถุ เราจะต้องมีวัตถุที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิต เช่นมีสถานที่บ้านเรือนที่ถูกต้อง มีอุปกรณ์เครื่องใช้ที่ถูกต้องนี้เรียกว่ามีการถูกต้องทางวัตถุ บางบ้านเรือนมีความวัตถุเกินความจำเป็น ซึ่งมันเป็นการเพิ่มกิเลสให้เต็มบ้านเต็มเรือน เป็นการผิดทางวัตถุควรที่จะมีเฉพาะสิ่งที่จำเป็นถือว่าถูกต้องทางวัตถุ

ประการที่ 2 หน้าที่ในทางร่างกาย การมีร่างกายมีเนื้อหนังก็ต้องปฏิบัติให้มันถูกต้องอย่าไปหลงกิเลสทางตนหาร่างกาย จงทำให้มีร่างกายถูกต้องโดยการมีสุขภาพอนามัยดี

ประการที่ 3 หน้าที่ในทางจิตทำตามถูกต้องทางจิตซึ่งจิตนี้เป็นตัวสำคัญมันเป็นเจ้านายไปทุกอย่าง การทำผิด ทำถูก ทำดีทำชั่ว ก็ต้องมีถูกต้องทางจิต อยุ่ให้มีดีมนอยู่ด้วยอวิชา ถ้ามันมีดีมนอยู่ด้วยอวิชามันก็จะเป็นจิตโง่ เพราะการทำตามความโง่มันก็ผิด ถ้าจิตสว่างก็ทำถูกต้อง การที่เราจะมีจิตสว่างเราต้องทำหน้าที่อบรมจิตใจให้ถูกต้อง

ประการที่ 4 หน้าที่ทางสติปัญญา หรือทางวิญญาณ เมื่อการกระทำหน้าที่ทางจิตแล้ว ก็ต้องมีความถูกต้องทางสติปัญญา ถือว่าเป็นหน้าที่ที่ถูกต้องประการสุดท้าย ซึ่งจะรับประกันได้ว่า จะต้องมีความถูกต้องตลอดสายจนถึงจุดหมายปลายทาง อันมีผลเป็นความสงบเย็น นับว่าเป็นการต่อสู้ที่ถูกต้อง ทำหน้าที่ถูกต้อง จนมันมีผลถูกต้องขึ้นมา เพราะการปฏิบัติธรรมจำเป็นต้องมีชีวิตอยู่โดยไม่ต้องหลงจมอยู่ในกองไฟ ซึ่งเป็นชีวิตของปุถุชน คนโง่คนหลงเท่านั้นแหละที่จะนอนแช่อยู่ในกองไฟได้ ดังนั้นเราควรมีหลักปฏิบัติ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ที่เรียกว่าไตรสิกขานั้น เพื่อว่าจะถอนตนออกมาเสียได้จากกองไฟ เพื่อความเยือกเย็นจะเกิดขึ้นกับชีวิตในที่สุด อย่างไรก็ตาม "การประพาศพิพรหมจรรย์ในพุทธศาสนานี้ มีความหมายอย่างหนึ่งคือ การทำให้สิ้นกรรมด้วยมัชฌิมาปฏิปทานั่นเอง (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป. : 322) ซึ่งการสิ้นกรรมหรือความดับแห่งกรรม

คือ การดับแห่งผัสสะ และผัสสะที่เกิดแต่ละครั้งมันสอนตัวเราคือจิต ซึ่งจิตเรียนรู้โลกทั้งโลกโดยทางผัสสะ ดังนั้นการศึกษาตามศีล สมาธิ ปัญญา (ไตรสิกขา) ในพุทธศาสนา ก็เพื่อให้พ้นจากอวิชชา ที่ทำให้เกิดผัสสะที่โง่ และเกิดความทุกข์แก่จิตใจ ซึ่งพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า "...ถ้าไม่มีผัสสะ โลกก็ไม่มี มันมีค่าเท่ากับไม่มี ถ้าเราไม่มี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่จะรู้สึกอะไรทั้งหมดนี้ มันเท่ากับไม่มีโลก สมมุติว่าใครสักคนหนึ่งเขายังไม่ตายดอก แต่ว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้งหมดของเขาไม่ทำหน้าที่ นั่นก็คือ ไม่มีโลกนั่นเอง เพราะโลกทั้งปวงมีต้นเหตุมาจากผัสสะ." (อโณทัย อาตมา, 2542 : 292)

ภาษาคนภาษาธรรมที่เกี่ยวข้องกับกฎแห่งกรรม

ภาษา ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต มนุษย์สร้างภาษาขึ้นมาซึ่งใช้เป็นสื่อความหมาย เพื่อให้ผู้อื่นได้รับรู้ถึงความต้องการหรือความรู้สึก การที่คนเราจะสื่อภาษาได้ต้องมีพวกของสิ่งนั้นก่อน แต่อย่างไรก็ตามภาษานั้นไม่สามารถถ่ายทอดความจริงที่อยู่เหนือสัมผัส ซึ่งอยู่ในฝ่ายปรมาตตธรรม แต่ภาษาต้องใช้ผ่านสื่อ เปรียบเทียบทางวัตถุ เพื่อจินตนาการให้รู้ ให้เข้าใจ ในสิ่งที่เป็นความจริงของฝ่ายปรมาตตธรรมสำหรับอุปสรรคในการใช้ภาษา เพื่อเข้าถึงความแท้จริงนั้น เกิดมาจากการยึดติดกับความหมาย ที่เป็นข้อตกลงของมนุษย์ในเบื้องต้น ดังนั้นการที่จะเข้าใจหลักพุทธธรรม จึงจำเป็นต้องแยกให้ออกระหว่างภาษาคนกับภาษาธรรม ซึ่งพุทธทาสภิกขุ ได้แยกแยะระหว่างภาษาชาวบ้านพูดเรียกว่าภาษาคนธรรมดา กับอีกภาษาหนึ่งคือภาษาธรรม โดยอธิบายพอสังเขปดังต่อไปนี้

"... ภาษาจึงมีอยู่เป็น 2 ภาษา คือ ภาษาคนอย่างหนึ่งและภาษาธรรมอย่างหนึ่ง ภาษาคนนั้นเอาไปตามทางของวัตถุตามทางที่รู้สึกได้ ตามคนธรรมดารู้สึก และอาศัยวัตถุเป็นพื้นฐาน ไม่อาศัยธรรมเป็นพื้นฐานจึงพูดแต่เรื่องวัตถุ พูดแต่เรื่องโลก พูดแต่เรื่องให้เห็นด้วยตาตามธรรมดาสามัญชน ส่วนภาษาธรรมนั้นเป็นไปในทางนามธรรมที่ไม่เห็นตัว ไม่เนื่องด้วยวัตถุ ต้องมีปัญญาเห็นนามธรรม เหล่านั้นแล้วจึงจะพูดเป็น และให้ความหมายเป็นจึงพูดกันอยู่ แต่ในหมู่ผู้เห็นธรรม นี้เป็นภาษาธรรม ภาษานามธรรมที่เหนือไปจากวัตถุ" (พุทธทาสภิกขุ, ม.ม.ป : 92)

ภาษาคน และภาษาธรรม มันแตกต่างกันดังจะยกขึ้นมาอ้างดังต่อไปนี้

พุทธภาษาคน ก็แปลว่า พระพุทธเจ้าท่านทั้งหลายก็รู้ดีอยู่แล้วว่าหมายถึง องค์พระ-
พุทธเจ้าเนื้อหนังของท่านที่เกิดอยู่ในประเทศอินเดียเมื่อ 2,000 กว่าปีมาแล้ว นิพพานแล้วเผาไหม้ไปหมดแล้ว นั่นพุทธภาษาคน

พุทธภาษาธรรมนั้น หมายถึง ตัวธรรมแท้ที่พระพุทธองค์ตรัสว่าผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคตผู้ใดเห็นตถาคต ผู้นั้นเห็นธรรม ผู้ที่ไม่เห็นธรรมนั้น แม้จะจับจีวรของตถาคตอยู่แท้ ๆ ก็ไม่ชื่อว่าเห็นตถาคตเลยหรืออีกอย่างหนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่าธรรมวินัยที่ได้แสดงแล้วบัญญัติแล้วนั้น

จัดเป็นศาสดา แห่งพวกเธอทั้งหลาย ในการเป็นที่ลวงลับไปแห่งเรา แสดงถึงพระพุทธรเจ้าองค์แท้ นั้น ไม่ได้ดับหายไป ไม่ได้สูญไป ดับหายไปแต่ร่างหรือเปลือก เพราะศาสดาองค์แท้คือ ธรรมวินัย นั้นยังอยู่อย่างนี้เรียกว่า เห็นพระพุทธรเจ้าในภาษาธรรมสรุปความได้ว่า พระพุทธรเจ้าภาษาคนนั้น หมายถึงตัวคน พระพุทธรเจ้าภาษาธรรมนั้นหมายถึง ธรรมที่ธรรมเป็นพระพุทธรเจ้า

ธรรมภาษาคน หมายถึง พระคัมภีร์หรือหนังสือที่เรียกว่า พระธรรม อยู่ในตู้ หรือที่เรียกว่า เสียงแสดงธรรม

ธรรมภาษาธรรม เป็นธรรมอันเดียวกับพระตถาคต ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต ผู้ใดเห็นตถาคต ผู้นั้นเห็นพระธรรม ธรรมจริงในภาษาธรรมนั้น อยู่ที่นั่นเป็นนามธรรมที่กว้างขวางที่ลึกซึ้ง ที่หมายถึงทุก ๆ สิ่งที่เราเข้าใจได้ยากก็มีเข้าใจได้ง่ายก็มี

สังฆภาษาคน หมายถึง พระสงฆ์คือตัวนักบวช นุ่งเหลืองห่มเหลืองที่เห็นกันอยู่ทั่วไป หรือเรียกว่านักบวชนั่นเอง

สังฆภาษาธรรม หมายถึง คุณธรรม หรือพระธรรมที่มีอยู่ในจิตใจของคน อย่างที่เราเรียกว่า พระสงฆ์มี 4 โสดา สกิทาคา อนาคา และพระอรหันต์ นี้ก็หมายถึงตัวคุณธรรมไม่ได้ หมายถึงเพราะเปลือกหรือตัวคนนั้น มันเหมือนกันหมด ไม่ว่าของใครผิดกันแต่คุณธรรมในใจที่ธรรม ให้เป็นพระโสดา สกิทาคา อนาคา และอรหันต์ขึ้นมา เราควรรู้จักพระสงฆ์ ในภาษาธรรมกันเสียบ้าง

ศาสนา ภาษาคน คำว่า ศาสนา หมายถึง โบสถ์วิหาร เจดีย์ ผ้าเหลือง

ศาสนา ภาษา ธรรม หมายถึง ตัวธรรมที่แท้จริง เป็นที่พึ่งแก่มนุษย์ได้จริง ถ้าศาสนาเจริญ ก็หมายความว่า มีคุณธรรมที่ดับทุกข์ได้จริง ศาสนาที่เป็นภาษาธรรมนั้น คือตัวพรหมจรรย์ คือการประพฤติปฏิบัติลงไปจริง ๆ ตามทางธรรม พรหมจรรย์ในที่นี้ หมายถึงการประพฤติที่ดับทุกข์ได้จริง

การงานภาษาคน หมายถึง อาชีพที่ทำด้วยความจำเป็นไม่ทำไม่ได้ มันบังคับให้ทำเพื่อเอามาเลี้ยงปาก เลี้ยงท้องบ้าง เพื่อเป็นเครื่องบำเรอทางหูดาบ้าง

การงานภาษาธรรม หมายถึง กัมมัฏฐาน คือการปฏิบัติธรรม เพราะว่าการงานนี้ ต้องทำด้วยความซื่อตรง ด้วยความสุจริต ด้วยความขยันด้วยความแข็งขัน ด้วยความฉลาด ด้วยคุณธรรมมากมายหลายประการ จึงจะสำเร็จการงานนั้นได้ ดังนั้นการงานนี้ก็คือการปฏิบัติธรรม

นิพพาน ภาษาคน หมายถึง เป็นบ้าน เป็นเมือง เพราะผู้เทศน์มักจะ กล่าวว่านิพพาน อมตะมหานคร เป็นเมืองแก้ว เป็นบ้าน

นิพพาน ภาษาธรรม หมายถึง การดับสิ้นสุดดับกิเลส และความทุกข์โดยประการทั้งปวง อย่างแท้จริง เมื่อมีการดับแห่งกิเลส และความทุกข์อย่างแท้จริง เมื่อใดเมื่อนั้นเป็นนิพพาน ตามมากความน้อยตามสถานะ

มรรค ผล ภาษาคน คำว่ามรรคผลนี้ ชอบกันติดปาก แม้พวกชาวบ้านทำอะไร ทำให้ เป็นมรรคเป็นผล พอประสบ ความสำเร็จในสิ่งที่ตนต้องการขึ้นมาก็เรียกว่าเป็นมรรคเป็นผลแล้ว

มรรค ผล ภาษาธรรม หมายถึง การทำลายความทุกข์ ทำลายกิเลสที่เป็นเหตุ ให้เกิด ทุกข์ได้อย่างถูกต้องตามหลักธรรมเป็นขั้น ๆ ขึ้นไปได้เดียว

มาร ภาษาคน หมายถึง ยักษ์มารที่มีรูปร่าง หน้าตา หน้าเกลียด หน้ากลัว เป็น พญามารที่แท้จริง หน้าตาดูร้ายหน้าเกลียด เทียวจับสัตว์ เดรัจฉานกินเลือด ที่ปากแดงอย่างนี้ เป็นต้น

มาร ภาษาธรรมหมายถึง สภาวะทางนามธรรมที่ขัดขวางความดีความงาม ความ ก้าวหน้า ในทางธรรมทุกชนิดนี้เรียกว่า นามในภาษาธรรม

โลก ภาษาคน หมายถึงแผ่นดินตัวโลกนี้จะเรียกว่าแบนหรือว่ากลมก็ตามใจ หมายถึง ตัวโลกแผ่นดิน

โลก ภาษาธรรม หมายถึง นามธรรม หรือคุณธรรมหรือคุณสมบัติที่มีอยู่ประจำในโลก เช่น ความทุกข์เป็นต้น ความไม่เที่ยง ความเปลี่ยนแปลงสิ่งเหล่านี้เป็นคุณสมบัติประจำอยู่ในตัว โลก อีกประการหนึ่ง คำว่า โลกหมายถึงสิ่งที่ต่ำ ๆ เตี้ย ๆ ไม่ลึกซึ้ง ไม่ใช่สูงสุดเราพูดกันว่าเป็นเรื่อง โลก ๆ ไม่ใช่เรื่องธรรมอย่างนี้เป็นต้น

ชาติ ภาษาคน หมายถึง ความเกิด คือ การคลอดจากท้องแม่คนหนึ่ง ก็คลอดทีเดียว เท่านั้น แล้วก็อยู่ไปจนกว่าจะตาย ความเกิดมีครั้งเดียวเกิดจากท้องแม่อย่างนี้ เป็นความเกิดตาม ภาษาคน

ชาติ ภาษาธรรม หมายถึงความเกิด แห่งความรู้สึกว่าตัวฉัน หรือตัวกูก็ตามที่เกิดขึ้นมา ครั้งหนึ่ง ๆ ในจิตใจของคนเราเป็นประจำวันคนธรรมดาก็เกิดได้มากครั้ง ถ้าเป็นคนดีก็เกิดได้น้อย ครั้ง ถ้าเป็นพระอรหันต์ก็ยิ่งเกิดน้อยลงไปอีก กระทั่งไม่เกิดเลย เมื่อใดเกิดความรู้สึกว่าตัวฉัน อย่างนั้นอย่างนี้ เรา ๆ ขึ้นมาในใจ กระทั่งเป็นตัวกูขึ้นมาอย่างนั้นอย่างนี้ นี้ก็เรียกว่าตัวฉันเกิดขึ้น มาคราวหนึ่ง เรียกว่าความเกิด ความเกิดจึงเกิดได้หลาย ๆ ครั้ง แม้ในวันหนึ่ง คิดไปอย่างสัตว์ เดรัจฉานก็เกิดไปเป็นสัตว์เดรัจฉานเดี๋ยวนั้นเอง คิดไปอย่างหนึ่ง คิดไปอย่างคนก็เกิดเป็นคน เดี๋ยวนั้นเอง คิดไปอย่างเทวดา ก็เกิดเป็นเทวดาเดี๋ยวนั้นเอง เพราะว่าชีวิต อุตภาพ สุขทุกข์หรืออะไร เหล่านี้ ท่านกำหนดไว้ ด้วยความเกิดขึ้นแห่งจิตขณะหนึ่ง ๆ เท่านั้น ฉะนั้นคำว่าความเกิดในภาษา ธรรมนั้น หมายถึงเกิดแห่งความรู้สึกว่า ตัวฉัน หรือตัวกูนี้เป็นคนเกิดในภาษาธรรม

ความตาย ภาษาคน หมายถึงคนตายชนิดต้องเอาใส่โลงไปเผา ไปฝัง แต่ความตายใน ภาษาธรรมนั้น คนละเรื่องกัน

ความเมตตา ภาษาธรรม หมายถึง ความละลายแห่งความรู้สึกที่ว่าเป็นตัวฉันตัวกู
นั้นแหละมันสลายลงไป

ชีวิต ภาษาคน คือสิ่งที่ยังไม่ตาย ยังเป็นได้ยังเดินได้ยังกินได้ เป็นต้น

ชีวิต ภาษาธรรม หมายถึง สภาวะที่ไม่รู้จักตามจริง ๆ คือชีวิตนิรันดรจริง ๆ

คน ภาษาคน มีการพูดติดปากว่า คน ๆ ทุกคนก็เป็นคน หมายถึง สัตว์ที่มีรูปร่าง
อย่างที่เรา เรียกว่าคน

คนภาษาธรรม หมายถึง คุณธรรมที่เหมาะสมกับคำว่ามนุษย์คือ คุณธรรมอย่างสูงที่
เหมาะสมกับคำว่ามนุษย์คือมีจิตใจสูง

พระเจ้าภาษาคน หมายถึง เทวดาที่มีอำนาจในการสร้าง ในการบันดาล ในการเนรมิต
สิ่งต่าง ๆ นี้เรียกว่า พระเจ้าในภาษาคน

พระเจ้าภาษาธรรม หมายถึง อำนาจอันลึกลับที่ไม่ต้องเป็นตัวคนไม่ต้องเป็นตัวเทวดา
ไม่ต้องเป็นตัวอะไรหมด แต่เป็นสิ่งที่ป็นธรรมชาติ เป็นนามธรรม เช่น กฎของธรรมชาติ เป็นต้น
สิ่งที่เรียกว่ากฎของธรรมชาตินั้นแหละบันดาลให้เกิดสิ่งนั้นสิ่งนี้ขึ้นมา กฎของธรรมชาตินั้นแหละ
ควบคุมสิ่งทั้งหลายทั้งปวงกฎของธรรมชาตินั้นแหละมีอำนาจเหนือสิ่งทั้งปวง เพราะฉะนั้นคำว่า
พระเจ้าในภาษาธรรมนั้นเราหมายถึงกฎธรรมชาติ

อบายนรกภาษาคน หมายถึง โลกที่ตกต่ำ หมายถึง เมื่ออยู่ใต้ดิน มีเจ้าหน้าที่เป็น
ยมบาล จับคนไปลงโทษต่าง ๆ นา ๆ ตายแล้วจึงจะไปถึง

อบายนรกภาษาธรรม หมายถึง ความร้อนใจเหมือนไฟเผาเมื่อใดมีความร้อนใจเหมือน
ไฟเผาเมื่อนั้นเรียกว่าเป็นนรก ในภาษาธรรม ใครทำความเดือดร้อนหรืออนอนใจให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง
ในลักษณะในไฟเผาเมื่อไรก็เรียกว่าตกนรกเมื่อนั้น และความร้อนใจนั้นก็มียหลายอย่าง หลายแบบ
หลายชนิด เพราะฉะนั้นจึงแบ่งชื่อนรกได้เป็นต่าง ๆ กัน

เดรัจฉาน ภาษาคน หมายถึง หมู หมา กา ไก่ ที่เที่ยววิ่งอยู่ตามพื้นดิน ตายแล้วไปเกิด
เป็นสัตว์เดรัจฉานอย่างนั้นนี้เรียกว่า กำเนิดเดรัจฉานภาษาคน

เดรัจฉาน ภาษา ธรรม หมายถึง เมื่อใดเรามีความโง่ เช่นเดียวกับสัตว์เดรัจฉาน เมื่อนั้น
เราเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานแล้วที่นี้ และเดี๋ยวนี้เอง วันหนึ่งเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานได้หลายหนก็ได้

เปรต ภาษาคน หมายถึง สัตว์ที่มีปากนิดเดียวมีท้องโตมากกินไม่ทัน และหิวอยู่เรื่อย
และจะเป็นก็ต่อเมื่อตายแล้วเหมือนกัน

เปรต ภาษาธรรม หมายถึง เมื่อใดมีความทะเยอทะยานด้วยกิเลสตัณหา มีความวิตก
กังวล ด้วยกิเลสตัณหา แล้วเมื่อนั้นเรียกว่าเป็นเปรต เพราะมันมีอาการเหมือนกับว่า ปากเท่ารูเข็ม
ท้องเท่าภูเขา เหมือนกัน คนมีกิเลสตัณหา มาก โลกจัดเกิดไปวิตกกังวลมากเกินไปก็มีอาการเป็น
เปรต เรียกว่าเป็นเปรตแล้วที่นี้และเดี๋ยวนี้ไม่ต้องรอต่อตายแล้ว

อสุรกาย ภาษาคน หมายถึง ผีชนิดหนึ่งมองไม่เห็นตัวเที่ยวหลอกเที่ยวหลอนไม่กล้าแสดงตัว เพราะมีความขลาด

อสุรกาย ภาษาธรรม หมายถึง ตัวความขลาดในจิตใจมนุษย์นั่นเองไม่ต้องรอดตายแล้ว จึงจะไปเกิดเป็นอสุรกาย เมื่อใดมีความขี้ขลาดเมื่อนั้นเป็นอสุรกายทันที ขี้ขลาดอย่างไม่ควรขี้ขาด ขี้ขลาดเกินไป กลัวกระทั่งจิ้งจก ต่อไปเป็นตุ๊กแก กิ้งกือ ไล่เดือน เหล่านี้ก็เรียกว่าขี้ขลาดเกินไปจนอยู่ในสภาพอสุรกาย กลัวการทำความคิดก็มี กลัวว่าบรรลุนิพพานแล้วจะไม่มีรสมีชาติสู้อยู่ในโลก โลกนี้ไม่ได้เพราะนิพพานอย่างนี้ก็มี ความกลัวอย่างไม่มีเหตุผลอย่างชนิดนี้เป็นอสุรกายเมื่อใดมีความกลัวอย่างนี้ก็ให้ถือว่าเป็นอสุรกายที่นี้และเดี๋ยวนี้ เพราะฉะนั้น จงสนใจแต่เรื่องนรกเดรัจฉาน เปรต อสุรกาย ที่จะตกที่จะเป็นกันที่นี้และเดี๋ยวนี้ให้มากที่สุด นรก เปรต เดรัจฉาน อสุรกายที่จะถึงต่อตายแล้วนั้น เก็บไว้ที่ก่อนก็ได้ ไม่ต้องไปสนใจ เพราะว่าถ้าไม่เป็นนรก เปรต อสุรกาย ในภาษาธรรมที่นี้และเดี๋ยวนี้แล้ว แม้จะตายอย่างไรก็ต้องไปนรก หรือไปเป็นเปรต เป็นต้น เพราะว่าเราประพฤติปฏิบัติชอบไม่มีอะไรทำให้ต้องตกอบาย ในปัจจุบันนี้แล้วมันก็ไม่ต้องไปตกต่อเมื่อตายแล้วแน่นอนทุกคนก็ดูเหมือนจะพูดเป็นว่า สวรรค์อยู่ในอกนรกอยู่ในใจ แล้วทำไมจึงเิ่งเกินไป ถึงกับไม่เข้าใจในเรื่องอบายทั้งสี่ที่มีอยู่ในชีวิตนี้จริง ๆ ทั้งที่พูดอยู่ว่า สวรรค์อยู่ในอก นรกอยู่ในใจ ถูกแล้วแน่นอนสวรรค์หรือนรกภาษาคนนั้นอยู่นอกตัว อยู่ที่โลกไหนก็ไม่รู้

สวรรค์ ภาษาคน หมายถึง เทวโลกอันงดงาม อยู่เบื้องบนที่ไผ่ผ่นกันนัก ทำบุญสักบาทหนึ่งก็จะเอาวิมารหลังหนึ่ง มีนางฟ้าเป็นร้อย ๆ นี้เป็นสวรรค์ในภาษาคน

สวรรค์ ภาษาธรรม หมายถึง กามคนหรือยอดสุดของกามคน เป็นต้น ที่ทำให้คนลุ่มหลงนี้เรียกว่าสวรรค์ชั้นกามาวจร ถ้าเป็นสวรรค์ชั้นพรหมโลกก็หมายถึง ความว่างจากกามารมณ์มีความสบายใจ เพราะไม่ถูกกามารมณ์รบกวนเหมือนอย่างว่า คนคนหนึ่ง เมื่อมีความหิวในกามารมณ์ บริโภคกามารมณ์เสร็จแล้วไม่อยากแต่ต้องกามารมณ์อีกต่อไป ในเวลานั้นต้องการอยู่ว่าง ๆ เงียบ ๆ จืด ๆ นี่ก็คือความรู้สึกที่ว่างจากกามารมณ์ที่พอจะเทียบกันได้กับคุณสมบัติของพวกพรหม หรือพรหมโลก เพราะฉะนั้นเราจึงกล่าวว่าสวรรค์ชั้นธรรดาก็คือสมบุรณ์ไปด้วยกามารมณ์สวรรค์ชั้นสูงสุด เช่น ปรมิมิตรสวัสดิ์ ก็คือสมบุรณ์ไปด้วยยอดสุดของกามารมณ์สวรรค์ชั้นพรหมโลกก็คือ ว่างจากการเบียดเบียนของกามารมณ์ แต่ยังมีตัว มีตน มีตัวกูของกูอยู่

น้ำอมฤต ภาษาคน แปลว่าน้ำที่ทำความไม่ตาย น้ำอมฤตภาษาคน หมายถึง เหล้าชนิดหนึ่ง ซึ่งพวกเทวดากินกันเข้าไปแล้วก็ไม่ตาย แล้วก็เลยรบราฆ่าฟันกันอีก

น้ำอัมฤต ภาษาธรรมหมายถึง ธรรมชั้นสูงในชั้นอนัตตาหรือสุญญตะ ธรรมะในชั้นสูงถึงขนาดเป็นอนัตตา หรือเป็นสุญญตา ธรรมนั้นคือทำให้คนไม่ตาย เพราะทำให้ว่างจากตัวตนไม่มีตัวตนแล้วจะมีความตายได้อย่างไรฉะนั้นธรรมะในชั้นอนัตตานั่นหรือ สุญญตานั่นคือน้ำอัมฤต ในภาษาธรรมส่วนสุราชนิดหนึ่ง ซึ่งกินเข้าไปแล้วไม่ตาย ตามที่เรามาอย่างปรึมนานนั้นเป็นน้ำอัมฤตภาษาคน คนโง่คนที่ไม่เห็นธรรม หรือไม่ถึงธรรม

สุญญตา ภาษาคน สุญญ แปลว่า ว่างตา แปลว่าความสุญญตาแปลว่าความว่างหมายความว่าไม่มีอะไรเลย หรือสูญเปล่าไม่ได้อะไรเลย ฟังดูให้ดี ๆ ว่าสุญญตา ความว่างในภาษาคนนั้นไม่มีอะไรเลย แม้แต่สักนิดเดียว คือมันว่างไปหมด แล้วก็สูญเปล่าด้วย ไม่เป็นประโยชน์อะไรนี้สุญญตา ความว่างในภาษาคนคนโง่ คนไม่เห็นธรรม

สุญญตา ภาษาธรรมนั้นมีทุก ๆ อย่าง ทุกประการ อะไร อะไรก็มีเว้นเสียแต่ความรู้สึกว่าตัวฉัน หรือของฉันให้มีอะไร ๆ ครอบคลุมทุกอย่างทุกประการอย่างไร อย่างไรจะนึกคิดอย่างไรก็ได้ให้มีทุก ๆ อย่างได้ ทางรูปธรรมและนามธรรม เว้นเสียอย่างเดียว แต่ว่าไม่มีความรู้สึกว่าตัวฉันหรือของฉัน ไม่มีความรู้สึกว่าตัวกู หรือของกูนั่นคือสุญญตา ความว่างตามความหมายในภาษาธรรมหรือภาษาของพระพุทธเจ้า

สุญญตา แปลว่าว่าง ว่างจากอะไร ว่างจากตัวตนหรือของตนนอกนั้นมิได้หมดอะไรๆ ไม่ถือว่าเป็นตัวฉัน และของฉันตัวกูและของกูก็แล้วกันนี้เรียกว่าสุญญตา ความว่างตามภาษาธรรม เมื่อพระพุทธเจ้า ท่านตรัสว่าสุญญตาหรือความว่าง ท่านตรัสในภาษาธรรม พวกคนโง่เป็นภาษาคนก็เลยเอาไปเป็นว่าไม่มีอะไรหรือสูญเปล่า เมื่อเข้าใจคำว่า ความว่างเป็นเช่นนี้ ในภาษาคนเช่นนี้เสียแล้วมันก็เข้าใจสุญญตา ในภาษาธรรมของพระพุทธเจ้าไม่ได้คนโง่เหล่านี้จึงได้ปนอะไรออกมาแปลก ๆ เกี่ยวกับเรื่องความว่าง ซึ่งไม่เข้าเรื่องไม่เข้าราวกันกับเรื่องความว่างของพระพุทธเจ้าที่ได้กล่าวไว้ในภาษาธรรม เพราะฉะนั้นสุญญตาหรือความว่างในภาษาธรรมนั้นไม่ได้แปลว่าสูญเปล่าถ้าใครแปลสุญญตา ความว่างว่าสูญเปล่านั้นเป็นคนโง่ อย่างไม่รู้จักรัทธิกรรม ไม่รู้ภาษาของธรรม พุดไปตามภาษาคนอย่างเดียวแล้วมันจะพูดกันรู้เรื่องได้อย่างไร ขอให้เข้าใจคำคำนี้ไว้เป็นพิเศษว่ามีความหมายเป็นสองทางอย่างนี้

ความหยุดภาษาคน หมายถึง การไม่เคลื่อนไหว เช่น ความหยุดตามภาษาขององค์คุลีมาลนั้น มันอย่างหนึ่ง ความหยุดของภาษาของพระพุทธเจ้านั้นมันอีกอย่างหนึ่ง เพราะความหยุดขององค์คุลีมาลนั้นเป็นภาษาคน คือการไม่เคลื่อนไหวให้ยืนอยู่หนึ่ง ๆ

ความหยุดภาษาธรรม หรือภาษาพระพุทธเจ้านั้นท่านหมายถึง ความว่างจากตัวตน ถ้าว่างจากตัวตนแล้วจะเอาอะไรไปวิ่งลองคิดดูข้อนี้ก็แล้วกัน ถ้ามันว่างจากตัวตน แล้วจะเอาตัวฉันที่ไหนไปวิ่งก็ต้องถือว่าฉันหยุดแล้วนี่อย่างหยุดภาษาพระพุทธเจ้า ไม่มีตัวตนจะยึดถือไว้เป็นตัวตน

ว่างจากตัวตนอย่างสิ้นเชิง ความว่างนั้นคือการหยุดในที่นี้คือหยุดอย่างภาษาพระพุทธเจ้ามันต่างกับหยุดอย่างภาษาคนธรรมดาคนอย่างไร ลองเปรียบเทียบดูเถอะหยุดอย่างภาษาพระพุทธเจ้านั้นวิ้งอยู่ที่เรียกว่าหยุดเพราะมันไม่มีคนผู้วิ้งมันหยุดความต้องการกิเลสของตนหา โดยประการทั้งปวง ไม่มีตัวตนที่จะต้องการอะไรที่ไหนไม่วิ้งไปวิ้งมาที่ไหนเหมือนอย่างคนที่ว่า ยังมีความอยากแล้วก็เที่ยววิ้งหาบุญ หากุศล หากความดีหาอะไรไปเสียสารพัด อย่างที่นั่นที่นี้เที่ยวแหกกันไปเที่ยวแหกกันมาอย่างนี้ก็เรียกว่าวิ้งแต่ถ้าหยุดความต้องการเสียใจ หยุดความมีตัวตนเสียได้ แม้แต่จะขึ้นเรือบินอยู่ก็เรียกว่าหยุดขอให้รู้จักเปรียบเทียบความหยุดตามภาษาคนกับความหยุดในภาษาธรรมให้เข้าใจให้ดี ก็ช่วยให้เข้าใจเรื่องความว่างให้ดีขึ้นด้วย

แสงสว่าง ภาษาคน หมายถึงแสงตะเกียง แสงดวงอาทิตย์ แสงไฟฟ้า อะไรก็แล้วแต่จะเรียกกันนี้เป็นภาษาคน

แสงสว่าง ภาษาธรรม คำว่าแสงสว่างท่านหมายถึงปัญญาหรือวิชา หรือญาณ หรืออะไรที่คล้ายกันแม้จะไปนั่งอยู่ในถ้ำมืดก็มีแสงสว่าง เพราะว่าขณะนั้นมีปัญญามีวิชา มีญาณอยู่ในอย่างโชติช่วง จึงว่าที่นั่นมีแสงสว่าง ในถ้ำมืดคือหรือว่ากลางคืน ไม่มีแสงเดือน แสงดาวดับตะเกียงเสียให้หมด ก็เรียกว่าแสงสว่างคือ มีปัญญา มีวิชา มีญาณอยู่ในจิตอยู่ในใจของพระโยคาวจร นี้เรียกว่า แสงสว่าง ในภาษาธรรม

ความมืด ภาษาคน หมายถึง มืดจนมองด้วยตาไม่เห็น มันมืดเหลือเกิน นี้เรียกว่ามืด ภาษาคน

ความมืด ภาษาธรรม หมายถึง อวิชชา ความโง่ ความหลง โมหะนั้นแหละ คือความมืดจับตัวไปนั่งอยู่กลางแดด มันก็ยังมืดอยู่นั่นเอง เพราะมันมืดด้วยอวิชชา มืดด้วยโมหะ

กรรมภาษาคน คำว่ากรรมเมื่อชาวบ้านเขาพูดว่ากรรมแล้วไว้ก็หมายความว่ามันแน่แล้ว มีโชคร้าย มีผลบาปมาถึง นี้คำว่ากรรมภาษาชาวบ้าน

กรรมภาษาธรรม หมายถึงสิ่งอื่นเป็นการกระทำไม่ดีกระทำชั่วก็เรียกว่ากรรมดำ กระทำดีก็เรียกว่ากรรมขาว แล้วมีกรรมประสาธ อีกอย่างหนึ่งที่ไม่ดำไม่ขาว คือกรรมที่ทำให้สิ้นกรรม อีกต่อหนึ่ง ยิ่งฟังไม่เข้าใจ ไม่รู้ว่าทำอะไรก็คือเรื่องธรรมให้รู้ อนัตตา ให้รู้ สูญญตา จนไม่มีตัวตนนั้นแหละทำอย่างนั้น เรียกว่า เป็นกรรมในพระพุทธศาสนา กรรมที่แท้จริง กรรมที่พระพุทธเจ้าท่านทรงสั่งสอน ท่านอุทิศสัจจะสั่งสอนยิ่งกว่ากรรมไหนหมด แต่คนก็ไปสนใจกันเพียงเรื่องกรรมดำกรรมขาว คือกรรมดี กรรมชั่วไม่สนใจกันถึงกรรมที่สามนี้ที่ไม่ดำไม่ขาวไม่ดีไม่ชั่ว คือว่างจากตัวตนไปหมด และทำให้ลูถึงนิพพานให้สิ้นกรรมดี กรรมชั่ว โดยประการทั้งปวงเข้าไม่เข้าใจว่าจะสิ้นกรรมได้อย่างไรไม่รู้ว่าจะสิ้นกรรมได้ด้วย เพราะการทำกรรม ให้ถูกตามวิธีของพระพุทธเจ้าที่ได้ตรัสไว้คือ อริยมรรค นั้นเอง เมื่อใดประพฤติกอริยมรรค โดยเฉพาะคืออริยมรรค มีองค์แปด เมื่อนั้นชื่อว่า

ธรรมกรรมที่ไม่ดำไม่ขาว และจะเป็นที่สิ้นสุดแห่งกรรมทั้งปวง นี่คือกรรม ในภาษาธรรมมะไม่ใช่กรรมภาษาลูกเด็ก ๆ ว่าเป็นกันแล้ว แยกแล้ว โชคร้ายจริง ๆ นี้เรียกว่ากรรม นี่เป็นธรรมภาษาคน

สรณะภาษาคน หมายถึง คนอื่นสิ่งอื่นที่อยู่นอกตัวที่จะเอามาเป็นที่พึ่ง เช่น พึ่งเจ้า พึ่งนาย ก็หมายถึงสิ่งอื่นที่อยู่นอกตัวเราพึ่งผีพึ่งนาง พึ่งจอมพลวก พึ่งศาลพระภูมิ พึ่งอะไรก็สุดแท้ มันล้วนแต่เป็นสิ่งอื่น คนอื่นอยู่นอกตัวเรา นี่คือสรณะที่พึ่งในภาษาคน

สรณะภาษา ธรรม หมายถึง ตัวเองอยู่ในตัวเอง แม้ว่าเราจะพูดว่า พึ่งพระพุทธพึ่งพระธรรม พึ่งพระสงฆ์ก็หมายถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ที่มีอยู่จริงในตัวเรา มีอยู่ในจิตใจของเรา จึงจะเป็นที่พึ่งแก่เราได้ เพราะฉะนั้นมันจึงมีอยู่ในตัวเรา หรือเป็นการกระทำอยู่ในตัวเรา ที่ทำให้มีพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ขึ้นมาในจิตใจของเราที่พึ่งหรือสรณะในภาษาธรรมนั้น คือตัวเราเองอยู่ในตัวเอง ไม่ได้อยู่ข้างนอก

หัวใจของพระพุทธศาสนา ภาษาคน คำว่าหัวใจของพระพุทธศาสนาจะมีเรื่องประหลาด บางคนก็ท่องนั้นนี่ เช่น วิสุปะ เท่ากับวินัย สุตตะปรมัตถะอย่างนี้วิสุปะ วิสุปะ วิสุปะ ว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา หัวใจพุทธศาสนาอย่างนี้ มันภาษาคน คนโง่ คนไม่เห็นธรรม ท่องคาถาเป็นภาษาบาลี สองสามตัวเรียกว่าหัวใจของพระพุทธศาสนาก็มี หรือท่องอย่างอื่นก็มี

หัวใจของพุทธศาสนา ภาษาธรรม ตามแบบของพระพุทธเจ้า นั่นคือความรู้ที่รู้ว่าสิ่งทั้งหมดยังปวง ไม่ควรยึดมั่น ถือมั่นว่าเป็นตัวเรา หรือของเรา ถ้าพูดเป็นภาษาบาลีก็ว่า "สพเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสยา" สิ่งทั้งหลาย ทั้งปวงอันบุคคลไม่ควรยึดมั่น ถือมั่นว่าเป็นตัวเราของเรา นั่นคือหัวใจของพุทธศาสนาตามภาษาธรรมะ หรือภาษาของพระพุทธเจ้าดังที่กล่าวแล้ว ใครอยากจะมีหัวใจของพุทธศาสนา ก็ระวังให้ดี อย่าไปถือเอาหัวใจพุทธศาสนาตามภาษาคน หรือคนโง่ คนไม่เห็นธรรม คนไม่ถึงธรรมเข้า จะนำหัวเราะเหมือนเด็ก ๆ

รัชฎะ วัฒนศักดิ์, (2543 : 24-25) ได้รวบรวม ภาษาคน ภาษาธรรม ในทัศนะของพระพุทธทาสภิกขุไว้ดังนี้

โอบปาติกะ ภาษาคน คือ ชื่อสัตว์ที่ไม่เห็นตัวส่วนภาษาธรรม คือ กิริยาที่เติบโต พุ่งเต็มที่โดยไม่มีกำเนิดเป็นการเกิดทางจิตใจ

สัมภเวสี ภาษาคน คือผู้แสวงหา วิญญานที่รอการเกิดส่วนภาษาธรรม คืออุปาทาน ที่จะกายเป็นภพ อย่างใดอย่างหนึ่งนั่นคือสัมภเวสี

ชาติก่อน ก่อนจะเกิดในชาตินี้ ตามภาษาคนส่วนภาษาธรรมคือ การเกิดตัวกูหลาย ๆ ครั้ง เมื่อครั้งก่อน

ชาติหน้า ภาษาคนแปลว่าไปเกิดส่วนภาษาธรรมคือความคิดตัวกู ของกูครั้งต่อไปเรามีชาติหน้าได้หลายครั้งก็เนื่องด้วยตัวกูของกู

วิภวสังสาร ภาษาคนคือ เวียนว่ายตายเกิด เกิดตายตายเกิด ส่วนภาษาธรรม หมายถึง การเวียนว่ายของจิตไม่ตายยังมีชีวิตอยู่จะได้จะเอาจะเป็น จะทำกรรม และผลคือวิบาก มีความคิด ให้เป็นธรรมดา วันหนึ่งมีได้หลายรอบทำคิดจะทำพันการกระทำเหลือที่จะนับ

เกิดใหม่ ภาษาคนตายเข้าโลง ภาษาธรรมหมายถึง เปลี่ยนความคิดของตัวกูของกู เปลี่ยนอุปาทานไปเป็นอย่างอื่นอยากเป็นอย่างโน้นอย่างนี้

เช่นนั้นเอง (ตถตา) เท่านั้นเองไม่มีค่าในภาษาคนภาษาธรรมหมายถึงสิ่งสูงสุด ความจริงสูงสุดตามธรรมชาติ อยู่เหนือทุกอย่าง

สังขาร ภาษาคน หมายถึง ร่างกายที่ยังไม่แตกต่าง ภาษาธรรมหมายถึงการปรุงแต่งให้เกิดขึ้น (มีผู้ปรุงถูกปรุงสิ่งที่ปรุง) รวมทั้งจิตใจ แต่เป็นเพียงกระแสมิใช่ตัวตน

รูป ภาษาคน หมายถึง สิ่งที่เห็นได้ด้วยตา ภาษาธรรมหมายถึงสิ่งที่ได้รับทางอายตนะ หรือผัสสะ

สัญญา ภาษาคนหมายถึง ความจำหรือเครื่องช่วยภาษาธรรมหมายถึง ความหมายมั่น ด้วยทิวฐิเป็นอย่างไรตามใจของตน

สังขาร ภาษาคนก็คือร่างกาย ภาษาธรรมหมายถึง สิ่งปรุงแต่งให้เกิดสิ่งหนึ่ง

วิญญาณ ภาษาคนหมายถึง ผีทั่วไป ตายแล้วไม่เกิด ภาษาธรรมหมายถึงความรู้สึก เมื่อมีการกระทบ ทางอายตนะ

ขันธ ภาษาคน กับภาษาธรรมใช้ในความหมายเดียวกัน คือ หมายถึงหมู่ส่วนที่ ประกอบกันขึ้นเป็นหน่วยหนึ่ง ส่วนสำคัญที่ทำหน้าที่ในส่วนนั้น ๆ มีมหาภูตรูป 4 ยืนลงอยู่

รูปขันธ ส่วนประกอบทางกายของรูปธรรม ตามภาษาคนส่วนภาษาธรรมหมายถึง ส่วนที่มีไม่ใช่รูป แต่แยกเป็นมหาภูตรูปดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นตัวยืนโรงล้วน ๆ อุปาทายรูป ภาวะ ต่าง ๆ ที่อาศัยมหาภูตรูป แสดงตัวออกปรากฏ

เวทนาขันธ ความรู้สึกนึกคิดอยู่ในใจที่แสดงออกภายหลังอายตนะที่การสัมผัสแล้ว แสดงต่อออกมาเป็นเวทนา

สัญญาขันธ ภาษาคนคือ จำได้ใหม่รู้ภาษาธรรมคือ หมายมั่นคือความจำด้วยทิวฐิ

สังขารขันธ ภาษาคนหมายถึง ร่างกายที่เก่า คล้ำคร่ำได้ ภาษาธรรม หมายถึง ความคิดที่เกิดขึ้นมา จากเวทนา เมื่อเรามีความคิดที่จะปรุงแต่งให้เกิดความคิดต่อไป

วิญญาณขันธ ภาษาคน คือสิ่งที่วิ่งเข้าออกทางอายตนะภาษาธรรม หมายถึง ความรู้สึก เมื่ออายตนะทำหน้าที่กระทบทางหู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ กลายเป็นจักขุวิญญาณ โสต วิญญาณ ฯลฯ

อุปาทาน ภาษาคนหมายถึง อุปาทานด้วยความเฝ้า ภาษาธรรม หมายถึง ยึดถือตัวตน จนละเอียดลึกซึ้ง จนไม่รู้เกิดจากอวิชชา

สมมุติ ภาษาคนหมายถึง แบ่งเป็นสองชั้นมิไว้ให้เชื้อสวณภาษาธรรม หมายถึง ไม่รู้ว่าเป็นความจริงเป็นอย่างไร สมมุติให้รู้ว่าสมมุติเท่านั้น โดยแท้จริงก็ไม่มีสัตว์บุคคล เป็นธาตุตามธรรมชาติเท่านั้น กฎที่เปลี่ยนไปอย่างนั้นเอง อะไรก็สุดแท้แต่สมมุติ อย่าไปหลงติด

กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ภาษาคนหมายถึง กฎที่มนุษย์ตั้งขึ้น บัญญัติขึ้นตามอำนาจเฉพาะถิ่นยุคสมัย ภาษาธรรมหมายถึง กฎที่มนุษย์ไม่ได้ตั้งธรรมชาติเป็นผู้ตั้งกำหนดขึ้นมาเมื่ออยู่เองเป็นไปเองชื่อตรง เจียบขาดเป็นธรรมสุด ๆ

กรรม ภาษาคน คือบาปที่ทำชั่ว ความตายถึงแก่กรรม ภาษาธรรมหมายถึงการกระทำที่ทำได้ด้วยเจตนาที่มีความไม่รู้เป็นเหตุให้เกิดเจตนาความดี ชั่วยังไม่สงบ เพราะเป็นเพียงสังขารทำดีมีเจตนาดีเป็นกรรม

กล่าวโดยสรุป การใช้ภาษาคน ภาษาธรรมทั้งหมดเท่าที่แสดงมามีสองความหมาย คือความหมายของคำคำเดียวกัน ทางภาษาคนนั้นอีกอย่างหนึ่งทางภาษาธรรมนั้นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งพุทธทาสภิกขุ มีแนวคิดมาจากสังขะสองประการในหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา นั่นคือ สมมุติสังขะจะเป็นภาษาที่ตกลงสมมุติที่ใช้กันของชาวโลก และปรมาตตสังขะ คือภาษาที่ชี้ถึงตัวสังขธรรมหรือความแท้จริงตามหลักพุทธธรรม พระพุทธเจ้า ตรัสสั่งสอนชาวโลก โดยใช้ภาษาธรรมดาหรือภาษาคนเพื่อให้ชาวโลกได้รับฟัง แต่ในบางครั้งใช้ภาษาระดับสูงที่ชี้ไปถึงสังขะหรือความแท้จริง สำหรับผู้ที่มีกิเลสน้อยแล้ว การใช้ภาษาคนภาษาธรรมของท่านพุทธทาสภิกขุ ถือว่าเป็นหัวใจของการเข้าใจวิธีอธิบายหลักพุทธธรรมตามการตีความหมายของท่านโดยตรง การเปรียบเทียบภาษาคนภาษาธรรมเป็นการเข้าใจศัพท์ทางพุทธธรรมทำให้ผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจในเรื่อง กฎแห่งกรรมในทัศนะของพุทธทาสภิกขุได้ดียิ่งขึ้น

พุทธจริยธรรมอันเนื่องด้วยกฎแห่งกรรมในชีวิตประจำวัน : มัชฌิมาปฏิปทาหรือมรรค 8

การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าในวันวิสาขะนั้นเป็นจุดเริ่มต้นของการหมุนไปสังขธรรม ซึ่งพระพุทธเจ้าจะได้นำมาแสดงแก่ชาวโลกในลำดับต่อไป เพราะความเป็นสัมมาสัมโพธิญาณนั้นหมายถึงการตรัสรู้สิ่งซึ่งควรรู้ครบถ้วนทุกอย่างเป็นการตรัสรู้ ซึ่งไม่มีสิ่งอื่นยิ่งกว่า สำหรับคำว่าธรรมจักรนั้นเป็นการประกาศเผยแผ่อำนาจของธรรม คือของธรรม ซึ่งไม่มีสิ่งอื่นยิ่งไปกว่านั้น

“... ลักษณะแห่งคำว่า ธรรมจักร หมายถึงวงล้อแห่งธรรมเป็นวงล้อที่หมุนไป หมุนไปแล้วไม่มีผู้ใดในโลกจะต้านทานให้หมุนกลับได้ เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า สัมมเทว ปวัตเตนโต เป็นสิ่งที่พระองค์ทรงให้หมุนไปโดยชอบนั้นเทียว โลก อปปฏิวัตตियัง ไม่มีผู้ใดในโลกจะพึงให้หมุนกลับได้ อธิบายความข้อนี้ว่า อนุตตรธรรมจักร กล่าวคือการเรียราย สิ่งซึ่งพระองค์ได้ตรัสรู้ให้กระจายไปทั่วโลกนั้น ชื่อว่ากระทำให้เป็นโดยชอบ โดยชอบในที่นี้คือมีเหตุผลประกอบอยู่ในตัว

การปฏิบัติตนเอง แม้แต่ในขณะแห่งการกล่าวสั่งสอน (พุทธทาสภิกขุและปัญญานันทภิกขุ, ม.ม.ป. : 3) ซึ่งมีเหตุผลเพียงพอที่จะทำให้ผู้ติดตามเห็นเหตุผลในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า สำหรับการปฏิบัตินั้นเมื่อลงมือปฏิบัติไปก็จะบังเกิดผลทันตาเห็นในคนผู้ปฏิบัติเอง

ในบรรดาศักดิ์ทั้งหลายมีความทุกข์อย่างเดียวกัน ไม่ว่าจะอยู่ในมนุษย์ โลก เทวโลก มารโลก พรหมโลกหรือนรกโลกก็ตาม ล้วนแต่มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นความทุกข์ มีความโศก รำไร รำพัน ทุกข์กายทุกข์ใจ คับแค้นใจ ประารถนาสิ่งใดเมื่อไม่ได้สิ่งนั้นก็ทุกข์ด้วยกันทั้งนั้น มีความยึดถือสิ่งซึ่งเป็นไตรลักษณ์ โดยความเป็นของเที่ยงไม่แท้ การเปลี่ยนแปลงโดยความเป็นตัวเป็นตน จึงได้มีความทุกข์เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา

เมื่อมนุษย์ไม่รู้สิ่งซึ่งควรรู้จักมอยู่ในกองทุกข์ มีความทุกข์เสมอหน้ากัน เพราะถูกเบียดเบียนอยู่ด้วยความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เบียดเบียนอยู่ด้วยความอยากได้ สิ่งใดแล้วไม่ได้ตามที่ตนเอง ต้องการ ก็คือ ไม่อาจจะทำให้ตนเองได้ในสิ่งที่ต้องการ ไม่สามารถแก้ปัญหาของตนเองได้ ต่อเมื่อบุคคลเหล่านั้นได้ฟังความจริงอันประเสริฐที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วจึงนำมาแสดงให้เห็นว่า ความทุกข์เป็นอย่างไร เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างไร ความดับสนิทของทุกข์เป็นอย่างไร วิธีปฏิบัติให้ถึงความดับสนิทแห่งทุกข์เป็นอย่างไร เมื่อเข้าใจอย่างชัดเจนก็น้อมนำมาปฏิบัติ ด้วยกาย วาจา ใจ เพื่อไถ่ถอนความทุกข์ของตน จนกว่าจะสูญสิ้นไปด้วยอาศัยพระธรรมนั้น การอาศัยพระธรรมดังกล่าวจะสามารถถอนตนออกจากทุกข์ได้ โดยการดำเนินทางสายกลางหรือมัชฌิมาปฏิปทา อย่างไม่ก็ติควรจะทราบที่สุดสองอย่างนั้นคืออะไรเพื่อทำความเข้าใจในเรื่องนี้ ในเรื่องศาสนาในประเทศอินเดียอันเริ่มแรกที่สุดนั้นเป็นศาสนาประเภทความเชื่อ คือสอนให้เชื่อ ในสิ่งที่ไม่อาจจะพิสูจน์ได้ ให้เชื่อในสิ่งที่เร้นลับ ซึ่งมีคนนับถือศาสนาความเชื่อดังกล่าวมากกว่าพันปี

"... ครั้นนานเข้า นานเข้า คนไม่ค่อยฉลาดขึ้นจนเกิดมีบุคคลที่กล้าคิด กล้าแก่ง แล้วก็มองเห็นว่า การที่จะมามีความเชื่อไปตามบอกเล่าเช่นนี้ เป็นการเปล่าประโยชน์ เป็นการโง่เขลาว่างาย จึงเกิดมีคนกล้าคิดหรือมีศาสนาของคนกล้าคิดยึดเอาเหตุผลเป็นเกณฑ์ขึ้นมา ในหมู่คนที่กล้าคิดยุคใหม่นี้ได้เกิดแบ่งแยกเป็นสองพวก

พวก 1 มีความเห็นว่าจะไปมัวอ่อนวอนพระเป็นเจ้าอยู่ทำไม จะไปเชื่อในเทวดามีสิ่งที่มองไม่เห็นตัวทำไม จึงมาพยายามกระทำการแสวงหาแล้วบริโภคน้ำซึ่งเราอาจจะทำเอาได้ด้วยมือด้วยเท้าของเราเองจะดีกว่า ชื่อนี้ได้แก่ การแสวงหากามารมณ์หรือเบญจกามคุณ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ตามที่สัตว์ทั้งหลายปรารถนากันอย่างไรมาให้มากที่สุดที่จะมากได้แล้ว บริโภคอยู่ กระทำใจให้อิ่มอยู่ด้วยกามคุณเหล่านั้น แล้วก็บัญญัติว่า นั่นเป็นที่ดับเป็นที่สุดของความทุกข์ ได้เคยบัญญัติลักษณะเช่นนี้ว่า เป็นพระนิพพานกันมาแล้ว ตั้งแต่ยุคนั้นโดยให้คำอธิบายสั้นๆ ว่า ถ้าทำให้ดับหาคือความอยากนั้นอิ่มเอมไปแล้ว ก็เป็นการดับทุกข์สิ้นเชิงไปในตัว จึงมีการยกเอาความสมบูรณ์ด้วยกามคุณเป็นเครื่องดับทุกข์ หรือเป็นพระนิพพานเล่นไปสุดโต่งอยู่ข้างหนึ่งดังนี้

ส่วนนักคิดอีกพวกหนึ่งนั้น เล่นกับตรงกันข้ามพิจารณาเห็นว่าสิ่งใดเป็นที่ตั้งให้เกิดความอยากในทางกามคุณหรือว่าอวัยวะส่วนใดเป็นที่ตั้งอาศัยให้เกิดความอยากในทางกามคุณ เราจงพากันทำอวัยวะส่วนนั้นให้ทุพพลภาพ ให้ออยกำลังจึงจะเป็นการดับทุกข์ ไม่เป็นทางให้ความทุกข์เกิดขึ้น คนพวกนี้จึงมีเหตุผลในการจะบำเพ็ญตบะ ทรมานกายให้ร่างกายเหี่ยวแห้งไม่เป็นที่ตั้งของความอยาก ความทะเยอทะยานในทางกามคุณและด้วยความหวังว่า การทำเช่นนั้นจะเป็นการดับกิเลสตัณหาได้สิ้นเชิงนี้ นับว่าเป็นกาม เล่นไปสุดโต่งอยู่อีกข้างหนึ่ง คือทำตนเป็นปฏิปักษ์ต่อกามคุณ แล้วยังหวังที่จะทำลายอวัยวะซึ่งเป็นที่ตั้งที่เกิดของกามคุณ ทำร่างกายและจิตใจให้ทุพพลภาพ ไม่เป็นที่เกิดของกามารมณ์อีกต่อไป นับว่าเป็นที่สุดอีกข้างหนึ่ง

รวมอีกทั้งข้างหนึ่งก็เป็นสองข้าง จึงได้ใช้คำว่า อุโภ อนุตา แปลว่า ที่สุดสองข้าง พวกหนึ่งสุดไปข้างซ้าย พวกหนึ่งสุดไปข้างขวา พวกสุดไปข้างซ้ายก็คือพวกที่นิยมให้เหยื่อแกกิเลสตัณหา ให้อิมให้เอมอยู่เสมอ ส่วนอีกพวกหนึ่งนั้นเป็นพวกที่ทรมารกิเลสตัณหาให้ทุพพลภาพด้วยทรมานร่างกายนี้เป็นลัทธิที่ถือกันว่าดีที่สุดในยุคพุทธกาลก่อนพระพุทธเจ้าเกิดเพียงเล็กน้อย (พุทธศาสนิกฯ และปัญญานันท์ภิกษุ, ม.ป.ป. : 6)

เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในชมพูทวีปพระองค์ทรงพบว่า ลัทธิสองอย่างนั้นหาใช้ความถูกต้องไม่ แทนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสว่าลัทธิสองอย่าง แต่พระองค์กลับตรัสว่าเป็นที่สุดโต่งทั้งสองข้าง แล้วพระองค์ได้ตรัสมีมาปฏิบัติ คือ ข้อปฏิบัติเป็นทางสายกลาง ไม่ไปสู่ทางสุดโต่งข้างใดข้างหนึ่ง ก็คือไม่ตามใจกิเลสและไม่พยายามทำลายร่างกายให้เกิดทรมาน

"... แต่ทรงสอนให้ปฏิบัติในระเบียบปฏิบัติอันหนึ่ง ซึ่งเป็นทางให้เกิดปัญญารู้แจ้งสิ่งทั้งหลายทั้งปวงว่าเป็นอย่างไรแล้วปฏิบัติให้ถูกต้องต่อสิ่งเหล่านั้น เช่น รู้แจ้งว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนิจจัง ทุกข์ขัง อนัตตา ดังนี้แล้วก็ปล่อยวางความยึดถือในสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเสียจะยินดีหรือรักใคร่ก็ไม่ยินดี ไม่รักใคร่จะเกลียดชัง อิดหนาระอาใจก็ไม่เกลียดชัง อิดหนาระอาใจเพราะเหตุฉะนั้นลัทธิของพระองค์จึงไม่ข้องแวะกับสุดโต่งสองข้างคือไม่ไปยินดีในสิ่งซึ่งเรียกว่า กามคุณ แต่ก็ได้ไม่ได้เกลียดชังในสิ่งซึ่งเรียกว่ากามคุณ แต่กระทำใจให้รู้ตามที่เป็นจริงว่าสิ่งเหล่านี้เป็นอนิจจัง ทุกข์ขัง อนัตตา ไม่ยึดถือโดยความเป็นตัวตนเป็นของตน ก็ทำอันตรายจิตใจไม่ได้ และทั้งก็ไม่ต้องลำบากไปเที่ยวทำลายที่ตั้งที่ตั้งของกามคุณให้เหนียวเปลา่ จึงจัดว่าเป็นมัชฌิมาปฏิปทาที่ดำเนินอยู่ในทางสายกลาง ไม่ข้องแวะไปในสุดโต่งทั้งสอง

นี่เป็นการแสดงให้เห็นว่า ลัทธิศาสนาซึ่งเกิดขึ้นใหม่คือของพระพุทธเจ้านั้นไม่พ้องกันกับที่เกิดมาแต่การก่อนเลย ลัทธิศาสนาที่เกิดอยู่ก่อนก็คือ เรื่องความเชื่อให้เชื่อในพระเจ้า ครั้นต่อมาเกิดความเชื่อที่จะต้องเชื่อในพระเจ้า เกิดใช้เหตุผลของตนเอง กัญชา กามคุณพวกหนึ่ง กระทำตนเป็นปฏิปักษ์ต่อกามคุณพวกหนึ่ง

ครั้นพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นก็ไม่ข้องแวะกับทั้งสองลัทธินั้น แต่ได้ดำเนินปฏิปทาในทางสายกลาง ทำปัญญาให้เกิดขึ้น รู้จักสิ่งทั้งหลายทั้งปวงว่าเป็นอย่างไรแล้วมีจิตใจไม่เกี่ยวข้องในสิ่งเหล่านั้นแล้ว ความทุกข์ทั้งหลายก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะไม่นึกอยากในทางที่จะได้ ไม่นึกอยากในทางที่จะมี จะเป็น และไม่นึกอยากในทางที่จะไม่มีไม่เป็น

รวมความก็คือ ไม่อยากในสิ่งใด ๆ หมด มีสติปัญญารู้ว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ อยากรู้ก็ทำไปตามที่เหตุผลมีอยู่ตามที่เห็นควร ไม่ต้องกระทำด้วยความอยาก แต่ทำด้วยสติปัญญาให้ถูกต้องตามธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงดังนี้ นี้เรียกว่าเป็นลัทธิของพระพุทธองค์ ซึ่งไม่ข้องแวะกับที่สุดโต่งสองข้าง แต่ดำเนินไปทางสายกลางเป็นการเสียหลายสิ่งซึ่งพระองค์ได้ตรัสรู้แล้วให้สัตว์ทั้งหลายได้ใช้ปฏิบัติเพื่อถอนตนออกจากทุกข์ดังนี้ (พุทธทาสภิกขุและปัญญาชนทภิกขุ, ม.ม.ป. : 7)

เพราะฉะนั้น ถ้าผู้ใดต้องการอยากออกจากความทุกข์ต้องเว้นจากทางสุดโต่งสองอย่างนั้น และมีข้อปฏิบัติซึ่งเป็นทางสายกลาง ทำให้ผู้ศึกษาเห็นว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงตรัสสอนให้ทำลายร่างกาย แต่ทรงตรัสสอนให้ใช้ร่างกายนี้เป็นเหมือนกับเครื่องมือ เป็นเหมือนกับยานพาหนะเพื่อกำจัดความทุกข์ ซึ่งมีขณิมาปฏิปทาซึ่งเป็นทางสายกลางนั้นไม่เอียงไปในทางกาม และไม่เสียเวลาสู้รบกันกับกาม แต่ได้หลีกไปดำเนินในทางสายกลางซึ่งเป็นทางแห่งปัญญา สำหรับข้อปฏิบัติเป็นที่เป็นทางสายกลาง ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วนั้นคือ อภิวรรค ๘ ประการ ซึ่งมีแปดประการดังนี้

1. สัมมาทิฐิ ความเห็นอันถูกต้อง
2. สัมมาสังกัปปะ ความดำริ อันถูกต้อง
3. สัมมา วาจา การพูดจาที่ถูกต้อง
4. สัมมา กัมมัณโต การทำกรงงานที่ถูกต้อง
5. สัมมาอาชีโว ดำรงชีวิตในภาวะลักษณะที่ถูกต้อง
6. สัมมา วายาโม พากเพียรพยายามอยู่แต่ในทางที่ถูกต้อง
7. สัมมา สติ มีความรำลึกประจำใจที่ถูกต้อง
8. สัมมาสมาธิ มีการดำรงใจมั่น แน่วแน่ในลักษณะที่ถูกต้อง

มัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลางนี้จะเป็นเครื่องทำให้เกิดสติปัญญา เป็นเครื่องทำให้เกิดญาณ และเป็นไปเพื่อความระงับ เป็นไปด้วยความรอบรู้ ตลอดไปถึงนิพพาน

"... ทำไมจึงได้เรียกว่ามืองค์แปดประการ เพราะว่าทั้งแปดองค์นี้ต้องรวมกัน ไม่ใช่แยกกัน ถ้ายังแยกกันย่อมไม่สำเร็จประโยชน์ในการที่จะเป็นมัชฌิมาปฏิปทา เปรียบเหมือนว่า หยูกยาขนานหนึ่งต้องประกอบด้วยของเอามาปรุงกันแปดอย่าง ให้เข้าเป็นยาขนานเดียวกันจึงจะแก้โรคได้ ถ้ามัวไปแยกกันอยู่เป็นอย่าง ๆ ย่อมไม่สามารถจะเป็นยาขนานนั้น หรือแก้โรคได้ตามที่ต้องการ

อภิวรรคนี้ก็เหมือนกัน ในการที่จะทำให้เกิดดวงตาในการที่จะทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อสงบระงับเพื่อนิพพานนั้น ก็ต้องครบไปด้วยองค์ทั้งแปดประการ กลมเกลียวเป็นอันเดียวกัน เหมือนกับเชือกเส้นใหญ่ประกอบอยู่ด้วยเกลียวแปดเกลียวพันกันอย่างสนิทแล้ว ก็สามารถที่จะเป็นทางสายกลางให้สำเร็จประโยชน์แก่บุคคลผู้ต้องการดวงตาหรือความรู้ เพื่อพระนิพพานได้เป็นแน่แท้ (พุทธทาสภิกขุและปัญญานันทภิกขุ, ม.ม.ป. : 11)

การอธิบายความข้อแรกของทางสายกลางนั้น หมายถึงการที่มีความรู้ความเห็น ความเข้าใจอันถูกต้องเสียก่อน จึงจะเป็นรุ่งอรุณของมัชฌิมาปฏิปทา คือต้องยกปัญญาขึ้นมาเป็นข้อแรก ที่เรียกว่า สัมมาทิฐิ คือความรู้หรือความเห็น หรือความเข้าใจก็ได้ เป็นความรู้ถูกต้องที่เป็นจริง และได้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามเหตุการณ์นั้น ๆ แต่คำว่า สัมมาทิฐิมียุ่ทั้งโลกียะและโลกุตระ ถ้ารู้อริยสัจจ์คือจะดับทุกข์ออกไปจากโลกได้ แต่ถ้าเป็นขั้นต้น ๆ อย่างโลกียะ ก็ยังเวียนว่ายกันอยู่ในโลก สำหรับสัมมาทิฐิที่เป็นองค์ประกอบแห่งมรรคมีองค์แปดประการนี้หมายถึง เรื่องทุกข์ เรื่องเหตุให้เกิดทุกข์ เรื่องความไม่มีทุกข์และวิธีปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์โดยตรง เพราะฉะนั้นจึงเป็นสัมมาทิฐิที่กว้าง

อธิบายความข้อสองของทางสายกลางนั้น คือ สัมมาสังกัปป แปลว่า ความดำริใฝ่ฝันอันถูกต้อง ซึ่งเป็นความดำริในการไม่ประทุษร้ายพยาบาท ดำริในการที่จะออกไปจากกาม และดำริในการที่จะไม่เบียดเบียน

"... เมื่อมีความรู้ ความเข้าใจถูกต้อง มีความใฝ่ฝันดำริถูกต้องแล้ว ไม่ต้องสงสัยเลย วาจาจะถูกต้อง การงานก็จะถูกต้อง อาชีพก็จะถูกต้อง ความพากเพียรก็จะถูกต้อง สัมมาสติ ความรำลึกก็จะถูกต้อง ความตั้งใจมั่นก็จะถูกต้อง

พระองค์ได้ตรัสว่า สัมมาทิฐิ องค์แรกนั้น สำคัญกว่าเจ็ดองค์ที่แล้วในแปดองค์นี้ สัมมาทิฐิองค์แรกเป็นองค์สำคัญที่สุด เป็นหัวหน้าขององค์ที่เหลือด้วน เปรียบว่าเหมือนกับรุ่งอรุณ ถ้ามีขึ้นมาแล้วไม่ต้องสงสัย เวลาสว่างกลางจันทร์ต้องมีแน่ นี่ก็เหมือนกันถ้ามีสัมมาทิฐิแล้ว สังกัปปเป็นต้นก็จะมีมาเอง ฟังพอกพูนสัมมาทิฐิให้อย่างยิ่ง ให้สุดความสามารถของตนเกิด ก็จะเกิดการดำเนินที่เป็นไปครบทั้งแปดองค์ เป็นมัชฌิมาปฏิปทาขึ้นมาได้ สัมมาทิฐิเปรียบเหมือนกองนาค มีสัมมาทิฐิเหมือนกับกองหลวง นอกก็เป็นบริวาร ห้อมล้อมครบถ้วนบริสุทธิเป็นกองทัพ ที่ถูกต้องตามหลักเกณฑ์แล้ว ย่อมเอาชนะเข้าศึก คือกิเลสได้โดยแน่นอน

จึงเป็นอันว่า สิ่งที่ควรสนใจที่สุดก็คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ ในฐานะที่เป็นเครื่องทำลาย ตัณหา อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ และเป็นเครื่องทำให้ถึงความดับไม่เหลือของความทุกข์ หรือเราจะเชื่อพระพุทธเจ้าก็ยังพอจะถือว่าเป็นเรื่องแรกสุดที่พระองค์นำมาแสดง ถ้าไม่เป็นเรื่องจริงแล้ว คงไม่ทรงนำมาแสดงในฐานะเป็นเรื่องแรกและเป็นการประกาศธรรมจักร ตั้งพระศาสนาของพระองค์เลย

จึงขอให้พุทธบริษัททุกคนได้สนใจกับเรื่องอริยมรรคองค์ ๘ นี้ ในฐานะที่เป็นเรื่องที่เราจะต้องปฏิบัติเป็นประจำ ไม่ใช่ไว้สวด ไว้ท่องอย่างนกแก้วนกขุนทองเหมือนที่ทำอยู่ แต่ว่าเป็นเรื่องที่จะปฏิบัติให้ครบถ้วนทั้ง ๘ องค์เป็นประจำวัน ทั้งกลางคืน ทุก ๆ อริยาบถให้ได้ชื่อว่า กาย วาจา ใจ ของเราได้เดินไปแล้วตามทางแห่งอริยมรรค องค์ ๘ ซึ่งลัดจากความทุกข์ ไปสู่ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ สมกับที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา ไม่เอียงซ้ายเอียงขวา แต่ตั้งไปสู่ความดับสูญของทุกข์หรือความพ้นทุกข์โดยตรง นับว่าเป็นเรื่องวิเศษกว่าเรื่องทั้งหลาย และเป็นเรื่องพิเศษกว่าเรื่องทั้งหลาย วิเศษตรงที่ดับทุกข์ได้สิ้นเชิง พิเศษตรงที่มีไว้สำหรับพวกเราพุทธบริษัทโดยตรง (พุทธทาสภิกขุและปัญญานันทภิกขุ, ม.ม.ป. : 23-24)

สำหรับวิธีการที่ใช้มัชฌิมาปฏิปทาให้เกิดประโยชน์ได้ในชีวิตประจำวันนั้น ในฐานะเราผู้ที่ดำเนินอยู่ในทางสายกลาง ย่อมไม่มีทางที่จะไปเดินในทางสุดโต่งทั้งสองอย่างนั้น โดยเราต้องทำความเข้าใจในทางของสัมมาทิฐิ คือมีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง ว่าอะไรเป็นอะไร ความทุกข์เป็นอย่างไร เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างไร ความไม่มีทุกข์เลย ที่แท้จริงนั้นเป็นอย่างไร และทำอย่างไร จึงจะได้ความสุขที่แท้จริง เราจำเป็นต้องรักษาสัมมาทิฐิของตนให้สะอาดอยู่ตลอดเวลา อย่าให้มีสิ่งใดมาทำให้เกิดความเศร้าหมองได้ ต้องรักษาหน้าตาให้สะอาดอยู่เสมอ หน้าตาในที่นี้เป็นหน้าตาข้างใน คือสัมมาทิฐิ

สำหรับสัมมาสังกัปป คือความไม่เป็นนั้น ต้องไม่เป็นตามทำนองที่ไม่มีการเบียดเบียนคนและเบียดเบียนผู้อื่น ซึ่งความไฝฝืนของมนุษย์เป็นสิ่งสำคัญ เพราะช่วยให้พบความสำเร็จได้

สำหรับสัมมาวาจา คือการพูดที่ถูกต้อง หมายถึง การชำระร่างกายให้สะอาด เราต้องระมัดระวังในการพูด บางคนมีสิ่งอื่นครบทุกอย่าง แต่มาต้องทุกข์ยากลำบากตนเพราะเป็นคนพูดไม่เป็น พูดที่ไรวอกแวกทุกที ไม่รู้จักเวลาว่าอะไรควรพูดอะไรไม่ควรพูด ซึ่งเราต้องระวังให้มาก เพราะวาจาเป็นเครื่องมือสำคัญในทางสังคม เรื่องการพูดจึงต้องศึกษาให้มาก ถ้าพูดไม่เป็นควรนั่งเสียดีกว่า

สำหรับสัมมากัมมันโต คือการทำงานที่ถูกต้องนั้น หมายความว่า เว้นจากการกระทำผิดต่าง ๆ แต่ต้องระวังว่าอย่าไปเบียดเบียนตนเอง ทั้ง ๆ ที่เรารักตนเอง แต่ไปหลงกระทำสิ่งที่ทำลายตนเอง ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง

สำหรับสัมมาอาชีโว คือดำรงชีวิตในภาวะลักษณะที่ถูกต้อง หมายความว่า เป็นผู้ดำรงชีวิตไว้ มีความรู้ความเข้าใจถูกต้อง เช่นรู้ว่า การมีชีวิตอยู่นี้เพื่ออะไร เมื่อเราเลี้ยงชีวิตได้ก็มีชีวิตรอด ปัญหาที่ว่าเราจะดำรงชีวิตนี้อย่างไร เราต้องทำอะไรให้สมกับการที่เราเกิดมาเป็นมนุษย์ และพบพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องที่เราจะเข้าใจเพื่อประกอบสัมมาชีพที่ถูกต้อง

สำหรับสัมมาวาจาไป คือพากเพียรพยายามอยู่แต่ในทางที่ถูกต้อง หมายความว่า เมื่อเราเห็นสิ่งที่ดีที่สุด ที่เราควรจะได้รับ เราต้องมีความขยัน มีความพยายาม เพราะความขยัน อดทน จะนำพาเราไปสู่จุดหมายตามที่เราต้องการได้

สำหรับสัมมาสติ คือมีความรำลึกประจำใจที่ถูกต้อง หมายความว่า เราจะต้องชำระล้างให้สะอาด หมายถึงชำระล้างจิตใจไปในทางที่จะระลึก แต่สิ่งที่ดีมีประโยชน์ตลอดเป็นเครื่องป้องกันตัวให้ได้รับความปลอดภัย สติเป็นเครื่องคุ้มครองตัวและเป็นเครื่องวางอันศักดิ์สิทธิ์ ยิ่งกว่าเครื่องวางชนิดใด ๆ เราจะต้องมีสติเป็นเครื่องยับยั้งซึ่งใจอย่าเป็นคนเผลอสติ

สำหรับสัมมาสมาธิ คือมีการดำรงใจมั่นแน่วแน่ในลักษณะที่ถูกต้อง หมายความว่า เราจะต้องชำระด้วยการที่มีจิตใจมั่นคงเด็ดขาดอยู่แต่ในทางที่ถูกต้องทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือทางใจนั้นต้องเพิ่มพูนใจให้มาก ให้เข้มแข็งเด็ดขาด ถ้าเป็นสมาธิสูงก็จะสามารถเอาชนะกิเลสได้ ถ้ามีสมาธิที่สูงอย่างนี้ตลอดไป สามารถกำจัดเครื่องรบกวนทุกอย่างออกจากจิต แล้วจะเป็นจิตที่แจ่มใส มีสติปัญญาสมบูรณ์มากขึ้น ซึ่งพร้อมที่จะรู้อะไรได้อย่างถูกต้อง นับว่าเป็นการชำระสัมมาสมาธิของตนให้บริสุทธิ์สะอาดแล้ว เป็นความสะอาดครบถ้วน ทั้งแปดประการแล้วก็จะพ้นเข้าเป็นเกลียวเดียวกัน เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา

"... เฉพาะฉะนั้น เมื่อจะถามว่า พระพุทธเจ้าเสด็จทวยหว่านไปเรียงใดลงไปในโลก ก็ตอบได้ว่า พระพุทธองค์ทรงหว่านไปเรียงความถูกต้องต่าง ๆ นา ๆ ชนิดลงไปในโลก ถ้าสรุปรวมแล้วก็คือความถูกต้อง ๘ ประการที่เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ เป็นอาทิ กระทั่งถึงสัมมาสมาธิเป็นปริโย ให้บุคคลดำเนินไปในลักษณะที่ถูกต้อง ไม่สุดโต่งไปข้างใดข้างหนึ่ง แต่เดินไปตรงกลาง หรือความเรียกอุปมาว่าเป็นทางสายกลาง จากกิเลสไปสู่ความดับกิเลส จากความทุกข์ไปสู่ความดับทุกข์ เรียกว่า เป็นพุทธบริษัท มีจิตใจสะอาด สว่าง สงบ พอที่จะนั่ง แวดล้อมรอบๆ พระพุทธเจ้าได้จริง ๆ กิเลสและความทุกข์พ่ายแพ้แล้ว คนเราก็หมดปัญหาโดยสิ้นเชิง มีความสงบสุขหรือเป็นผู้อยู่ด้วยความผาสุกทั้งในโลกนี้และโลกอื่นได้สมตามความหมายของคำว่าผู้ประพฤดิธรรมย่อมนอนเป็นสุขทั้งในโลกนี้และโลกอื่น..." (พุทธทาสภิกขุและปัญญานันทภิกขุ, ม.ม.ป. : 58)

นับว่าเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้เพื่อมีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ในธรรมจักร เพราะหมุนไปพลาง ทำลายกิเลสและความทุกข์อันร้ายกาจของมนุษย์ไปด้วย เพื่อประโยชน์สุขแก่สัตว์ทั้งหลาย ให้ดำรงตนอยู่ในทางที่ถูกต้องดีงามและไม่เสียทีกิเลสและความทุกข์อีกต่อไป

"... ปัญหาที่คนจะต้องเผชิญก็หมดไปเพราะการเดินทางสายกลาง ซึ่งสรุปได้ด้วยคำสั้น ๆ ว่า ธรรมะ เพียงคำเดียว สนใจสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะประพฤดิปฏิบัติ สิ่งทีเรียกว่า ธรรมะได้รับผลของการปฏิบัติธรรมะแล้วคนเราก็หมดปัญหา การเกิดมาก็ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์ควรจะได้รับ การเลี้ยงชีวิตอยู่ ไม่ตายเสียก็ได้รับสิ่งนี้ แล้วสิ่งนี้เราก็ได้รับ แปลว่า ไม่เสียทุกอย่าง

ไม่เสียที่ที่เกิดมา ไม่เสียที่ที่ศึกษาเล่าเรียน ไม่เสียที่ที่ประกอบกิจการ ไม่เสียที่ไปทุกอย่าง เพราะว่าได้สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์เราควรจะได้รับ คือการที่ได้เข้าไปอยู่ในร่มเงาของธรรมจักรของ พระพุทธเจ้านั่นเอง เป็นผู้ที่ประพาศธรรมแล้วนอนเป็นสุขทั้งโลกนี้และโลกอื่น มีข้อความดังที่ได้ วิสัยนามาก็นับว่าสมควรแก่เวลาแล้ว เหลืออยู่ก็แต่ข้อที่ท่านทั้งหลายทำตนให้ได้รับประโยชน์จาก สิ่งที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา นี้ ไม่เผลอเผลอไปทางสุดโต่ง 2 ข้าง แล้วดำเนินไปในทางสายกลางเกิด ก็จะได้รับสิ่งที่ประเสริฐที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ (พุทธศาสนิกชนและปัญญาชนนักวิชาการ, ม.ม.ป. : 59)

การศึกษากฎแห่งกรรมเพื่อนำมาปฏิบัติเกี่ยวข้องกับทางสายกลางที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา เป็นอย่างมาก พระพุทธเจ้าต้องการให้มนุษย์รู้จักทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความดับ ทุกข์ และทางดำเนินเพื่อความดับทุกข์นั้น เป็นการบอกแนวทางที่ถูกต้อง เพื่อช่วยเพื่อนมนุษย์ให้ พ้นจากความทุกข์หรือพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งเป็นวงจรกฎแห่งกรรม ดังกล่าวมา

หลักปฏิบัติเกี่ยวกับวิภูฏสงสาร

เมื่อกล่าวถึงการเวียนว่ายตายเกิดที่เป็นภาษาไทย ถ้าเป็นภาษาบาลีก็เรียกว่า วิภูฏสงสาร อันหมายถึง วงกลมแห่งการเวียนว่ายตายเกิดนั่นเอง สิ่ง que เรียกว่า วิภูฏสงสาร นั้น มันตรง กันข้ามกับสิ่งที่เรียกว่า นิพพาน วิภูฏสงสารเป็นชื่อแห่งความทุกข์ทรมานสำหรับนิพพาน เป็นชื่อ แห่งความดับสนิทแห่งความทุกข์ทรมาน ดังนั้นมนุษย์จึงควรศึกษาวิภูฏสงสารเพื่อปฏิบัติในการดับ ทุกข์ได้ เราจำเป็นที่จะต้องรู้และเข้าใจขบวนการของวิภูฏสงสาร ซึ่งมีความหมายทั้งภาษาคนและ ภาษาธรรม ในความหมายภาษาคน วิภูฏสงสาร นั้น มีคนตายแล้วเกิด เกิดแล้วตาย ไม่มีที่สิ้นสุด แต่ในภาษาธรรมเป็นการเกิดซ้ำๆ ซากๆ ในจิตใจของคนที่มีความนึกคิดเป็นอุปาทาน กล่าวคือ ความยึดมั่นความถือมั่นในเรื่องตัวตนของตน เกิดแล้วดับ ดับแล้วเกิด อยู่อย่างนี้เวียนว่ายอยู่ใน กระแสเรื่อยไปคือ ตัวตน ของตน มันเวียนว่ายอยู่ในกระแสแห่งความเกิดดับในจิตใจของคน การเวียนว่ายในภาษาคนนั้นมันต้องมีคนตามที่เขารู้สึกกันอยู่ว่ามีตัวฉันนี้แหละเป็นผู้เวียนว่าย แต่ ถ้ากล่าวในภาษาธรรมมันไม่มีคน มีแต่ธรรม มันเลยกลายเป็นนามธรรม คือความรู้สึกนึกคิด ที่ไหล ไปตามกระแสแห่งการเวียนว่ายตายเกิด การเวียนว่ายในภาษาคนนี้เป็นลัทธิที่สวนกันอยู่ก่อน พระพุทธศาสนา เราเรียกกันว่า เป็นศาสนาพราหมณ์ในฝ่ายฮินดู เขามีคำสอนเรื่องการเวียนว่าย ตายเกิดของตัวตนที่เวียนว่ายไปจนฉลาดถึงที่สุด และสามารถหยุดการเวียนว่ายเสียได้ เพราะได้ เข้าไปรวมอยู่กับบรมอัตรา การเวียนว่ายตายเกิดอย่างนี้คือ อัตรา เป็นผู้เวียนว่าย เมื่อเข้าไปรวม กับบรมอัตราหรือปรมาตมันเพราะว่าไปรวมที่จุดสูงสุดแล้วก็จบกัน ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่เวียน ย้ำตายเกิดอีก แต่พุทธศาสนานั้นได้ยอมรับเรื่องเวียนว่ายตายเกิดไปตามเหตุตามปัจจัย เราจะ

หยุดการเวียนว่ายได้ด้วยการศึกษาจนรู้เข้าใจว่ามันไม่มีใครเวียนว่ายหรือเป็นอัตราที่ไหน เพราะมันเป็นเพียงธรรมชาติ มีนามรูป นึกคิดได้ มีความรู้สึกได้ว่าเป็นตัวตน แล้วก็เวียนว่ายต่อไป เมื่อเราทำลายตัวตน ผู้เวียนว่ายเสียแล้ว มันก็หมดการเวียนว่าย มันสิ้นสุดแห่งความทุกข์ การเวียนว่ายตายเกิดก็ไปจบลงที่นิพพาน คือการสลายลงแห่งความยึดมั่นถือมั่น ไม่มีตัวตนที่จะเวียนว่ายอีกต่อไป ซึ่งมันก็เหลืออยู่แต่สภาพที่ไม่เวียนว่ายคือนิพพานนั้น เมื่อพูดในภาษาคนก็สามารถพูดได้ว่า การหยุดเวียนว่ายไปในวัฏฏสงสาร มันก็เป็นนิพพาน ถ้าจะพูดในภาษาธรรมก็หยุดการเกิดของกิเลส มีการหยุดปรุงแต่งแห่งกิเลส ก็เป็นนิพพาน บุคคลทั่วไปเมื่อรับฟังคำกล่าวว่าการเวียนว่ายตายเกิดนี้เป็นทุกข์ อยากจะบรรลุนิพพานกันทั้งนั้น แต่เมื่อดูสภาพว่าจิตใจโดยความไม่เข้าใจก็อยากเกิดเรื่อยไป เพราะยังไม่อ้อมในรสของกามคุณ ดังนั้นวัฏฏะสงสารมันก็ไม่หยุดหมุน ให้ลองคิดดูให้ดี ๆ ว่า ปัญหาการเวียนว่ายตายเกิดเรากำลังเล่นตลกกับตัวเองหรือไม่ มองในแง่ภาษาธรรมมันคือตายเกิดอยู่ทั้งในจิตใจ ไม่ต้องเกี่ยวกับเนื้อหนังร่างกาย มันเกี่ยวกับจิตใจ มีการเกิดการดับที่ไม่รู้สิ้นสุดแห่งความคิดนึกยึดถือว่าตัวกู ๆ ของกู เพราะฉะนั้นความรู้สึกนึกคิดที่เป็นการกระทำก่อให้เกิดความปรารถนา มันก็ง่ายที่จะหมุนไปในลักษณะที่เป็นวงกลมและมันก็หมุนวนซ้ำๆ ซากๆ เพราะธรรมชาติมันมีกฎเปลี่ยนแปลงให้หมุนไปเป็นวงกลม เช่นโลกนี้มันก็หมุนเป็นวงกลมรอบๆ ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ก็หมุนเป็นวงกลมรอบโลก ดาวดวงอื่นๆ มันก็หมุนเคลื่อนที่ไปลักษณะที่เป็นวงกลม เมื่อพิจารณาในจิตของมนุษย์ก็มีลักษณะเกิดขึ้น - ตั้งอยู่ - ดับไป ไม่มีที่สิ้นสุด ถ้ามองดูทั้งชีวิตมันก็เป็นวงกลม มันเริ่มตั้งต้นมาด้วยการเกิดแล้วก็เปลี่ยนไปเป็นเด็กน้อย เป็นคนหนุ่ม เป็นคนแก่ เป็นคนชรา แล้วก็ตายลงไป จนกว่าจะเกิดขึ้นมาใหม่ มันจึงเป็นวงกลมเวียนว่ายตายเกิดอยู่อย่างนี้ การศึกษาทางด้านจิตใจมันเป็นวงกลมแห่งการปรุงแต่งตามกระแสแห่งอิทัปปัจจยตา ซึ่งพอจะยกตัวอย่างได้ดังนี้

"... เมื่อตาเห็นรูปเกิดจักขุวิญญาณ ตากับรูป กับจักขุวิญญาณมาถึงกันเข้าเรียกว่า ผัสสะ เพราะมีผัสสะก็เกิดเวทนา เพราะมีเจตนาที่เกิดตัณหา ตามสมควรแก่เวทนา เกิดเวทนาแล้วก็เกิดตัณหา เกิดตัณหาแล้วก็เกิดอุปาทาน ความรู้สึกยึดมั่นเป็นตัวเรา เป็นของเราขึ้นมาแล้วก็มีสิ่งที่เรียกว่า ภพ เพราะอุปาทานมี จึงมีภพ ภพมี จึงมีชาติ เพราะชาติมี จึงมีปัญหาเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นความทุกข์ ของอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือสรุปว่า ไม่ได้อย่างที่ตัวต้องการแล้วก็เป็น ความทุกข์ นี้เรื่องของตาก็จบไป เกี่ยวกับเรื่องของหูก็เกิดขึ้นในลักษณะเดียวกัน เป็นปฏิจจสมุปบาทรอบหนึ่งอย่างนี้ คือ หูได้ยินเสียง เกิดโสตวิญญาณ หูกับเสียงกับวิญญาณถึงกันเข้าก็เรียกว่า ผัสสะ เกิดผัสสะ ก็เกิดเวทนา เกิดตัณหา เกิดอุปาทาน เกิดภพ

เรื่องของจมูกได้กลิ่นก็เป็นอย่างนั้น

เรื่องของลิ้น ได้รสทางลิ้น ก็เป็นอย่างนั้น

(พุทธทาสภิกขุ, 2526 : 294)

การเกิดวงกลมของตาเห็นรูป ทางหูได้ยินเสียง ทางจมูกได้ดมกลิ่น ทางลิ้นได้ชิมรส ทางกายได้สัมผัส ทางผิวหนังและทางใจได้สัมผัสกับอารมณ์ ในแง่ที่เป็นเรื่องทางตานั้น การเห็นรูป ไม่ใช่เพียงรูปเดียวและไม่ใช่คราวเดียวกัน เพราะเห็นรูปนั้น รูปนี้ วันหนึ่งเห็นได้หลายรูป มันเกิดขึ้นหลายๆ วงทางตา ทางหูก็เหมือนกัน ทางจมูกก็เหมือนกัน ทางลิ้นก็เหมือนกัน ทางกายก็เหมือนกัน ยิ่งเรื่องทางจิตใจยิ่งเร็วมาก เพราะมันปรุงแต่งได้มาก ยิ่งคนมีจิตใจฟุ้งซ่านเก่งอยู่ด้วย ยิ่งมีเป็นพันๆ เป็นหมื่นๆ เป็นล้านวงก็ได้ สังสารวัฏ วงหนึ่งๆ แห่ง ปฏิจจสมุปบาทในใจวงหนึ่งๆ มันมีอยู่เป็นวงกลมเรื่อยไป ไม่มีที่สิ้นสุด

วิธีดูวงกลมให้เห็นเป็นเรื่องหน้าเบือหน้าย โดยแยกส่วนให้เห็น เช่น พอกิเลสเกิดขึ้นแล้ว มันก็เป็นสาเหตุให้กระทำการกรรม ซึ่งเป็นกรรมที่กระทำไปตามอำนาจของกิเลส ดังนั้นกิเลสจึงเป็นเหตุให้กระทำการกรรม โดยไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงได้

“... ที่นี้เมื่อกระทำการกรรมลงไปแล้ว มันก็เกิดผลกรรม ได้รับผลกรรมเป็นความต้องการสมปรารถนา เป็นความสุขก็มี ไม่สมปรารถนา เป็นความทุกข์ก็มี ได้รับวิบากผลกรรม เป็นทุกข์หรือสุขแล้วมันก็ไม่หยุดกิเลส กิเลสมันก็ซอกแซกหาแนวใหม่ ไปตามอำนาจความรู้สึกของผลกรรมที่ได้รับ ถ้าพอใจมันก็เกิดกิเลสใหม่รูปหนึ่ง ถ้าไม่พอใจมันก็เกิดกิเลสใหม่รูปหนึ่ง แล้วมันก็มีกิเลสเข้ามาอีก ก็ทำให้เกิดการกระทำที่เป็นกรรมอีก แล้วก็เกิดผลของกรรมอีก แล้วก็ย้อนไปหากิเลสอีก ในจิตใจมันมีอยู่อย่างนี้ และในวงหนึ่งๆ ของปฏิจจสมุปบาทก็เป็นอย่างนี้ คือตัดหา อุปาทาน นี้ มันเป็นกิเลส ก็เป็นเหตุให้เกิดกรรมคือภพ ภพเป็นกรรมก็ทำให้เกิดวิบาก คือชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น (พุทธทาสภิกขุ, ม.ม.ป. : 297)

ในปฏิจจสมุปบาททวงหนึ่ง มันมีส่วนที่เป็นกิเลส ส่วนที่เป็นกรรม และส่วนที่เกิดวิบาก มันจึงกลายเป็นวงกลมแห่งการเวียนว่ายตายเกิด มีได้ตรงที่จิตมันถูกปรุงแต่งให้มีลักษณะแห่งกิเลส แล้วก็ให้ทำการกรรม แล้วก็รับผลกรรมอยู่ในจิตใจ การรู้จักสิ่งที่เข้ามาเกี่ยวข้องของทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ อย่างนี้จึงจะเรียกว่า รู้จักการเวียนว่ายตายเกิดอันแท้จริง และมีประโยชน์ที่สามารถจะหยุดกระแสแห่งการเวียนว่ายตายเกิดเสียได้ การเวียนว่ายเป็นเรื่องของกิเลส ที่ทำให้มีความทุกข์ ถ้ามีความทุกข์แล้วก็ถือได้ว่า เป็นเรื่องเสียหาย ควรรีบแก้ไขอย่าให้มันมีความทุกข์ได้ ถ้าจะทำนาก็อย่างทำนากับกิเลส อย่ามีกิเลสที่เป็นเหตุให้ทำนาก็ได้ แต่ให้มีสติปัญญาตามรู้ ความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวง

“... ถ้ากิเลสหรืออวิชชามีมากมันทำไปด้วยกิเลส เมื่ออยากจะทำมันก็เป็นทุกข์เสียแล้ว เมื่อทำอยู่ก็เป็นทุกข์ได้ ข้าวเปลือกมามันก็เป็นทุกข์ ยึดถือหนักหน่วงหนักอึ้งอยู่ในจิตใจ คนจนก็เป็นทุกข์ตามแบบคนจน คนรวยก็เป็นทุกข์ตามแบบคนรวย นี้เพราะยึดมั่นด้วยอำนาจของกิเลส เราจึงพิศมาตุให้คิดว่า การเวียนว่ายตายเกิดนั้นโดยแท้จริงแล้วต้องเป็นเรื่องของกิเลส ถ้าไม่เป็น

เรื่องของกิเลสแล้วมันไม่เวียนว่ายตายเกิด ไม่เรียกว่า เวียนว่ายตายเกิด มันก็เวียนว่ายตายเกิด
 อย่าง ภาษาคนตายแล้วเข้าโลงไปแล้วมาเกิดใหม่ แล้วเข้าโลงอีก แล้วเกิดใหม่อีก ถ้าไม่มีกิเลสไป
 หลงไหลเอา เป็นตัวเป็นตนว่า เป็นคนมันก็ไม่มีเวียนว่ายตายเกิด ดูสัตว์เดรัจฉานมันไม่ได้หลงไหล
 ยึดถือว่า เวียนว่ายตายเกิด มันก็ตาย และเกิดไปตามธรรมชาติ ไม่มีความมันหมาย เป็นต้น กูตาย
 ตัวกูเกิด ตัวกูมาตายเกิด - ตายเกิด เป็นตัวกูอยู่คนเดียวอย่างนี้ (พุทธทางภิกขุ, ม.ม.ป. : 300)

การที่จะหยุดการเวียนว่ายตายเกิดเสียได้ก็คือการทำลายตัวกูเสียตามวิธีของ
 พุทธศาสนา ไม่ได้มุ่งหมายจะให้ตัวกูนี้ไปเป็นอัตตาที่ดี แล้วไปรวมเข้ากับบรมอัตตา ซึ่งเป็นลัทธิ
 นอกพุทธศาสนา ถ้ามีตัวกู อย่างนี้อยู่ในจิตใจ เป็นความรู้สึกของอุปาทานแล้วก็มีกรเวียนว่าย
 ตายเกิดในวัฏสงสาร

"... ฉะนั้น อาตมาจึงถือว่าเรื่องไม่เวียนว่ายตายเกิดนี้เป็นเรื่องสำหรับทุกคน แม้ที่อยู่
 บ้าน ที่เรือน จะทำไร่ ทำนา ค้าขาย ทำงานอย่างใดก็ตาม ขอให้อย่าทำไปด้วยความยึดมั่นถือมั่น
 เป็นตัวเป็นตน แล้วก็เวียนว่ายอยู่ในการกระทำและในผลของการกระทำ คือศึกษาให้รู้ ให้มีจิตใจ
 สะอาด สว่าง สงบ ปราศจากความงมงาย หลงว่าเป็นตัวตนว่าเป็นของตน แล้วทำอะไรก็ทำไป มันจะ
 ไม่เป็นการกระทำที่เป็นความยึดมั่นถือมั่น ไม่เป็นกรรม ไม่เป็นผลกรรม ไม่เป็นกิเลสนี้ก็ทำไปได้
 ถ้าว่าการศึกษาของเรามีผลจริง หรือว่าการบรรยายของอาตมานี้มันไม่เป็นหมันเปล่า คือท่านทั้ง
 หลายเข้าใจแล้วเอาไปใช้ปฏิบัติได้จริงก็จะหยุดการเวียนว่ายตายเกิดได้จริง ตามสมควรที่จะทำได้
 หยุดเวียนว่ายตายเกิดแห่งที่มา-ของกูเสียได้ ตามสมควรแห่งการกระทำ ตามสติปัญญาของตน
 นั้นแหละที่เรียกว่า ได้ผลของการที่เป็นพุทธบริษัท นับถือพระพุทธศาสนา ที่สอนเรื่องพระนิพพาน
 สอนให้หยุดเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร ให้หยุดด้วยความเยือกเย็น เป็นนิพพาน อยู่ตลอดไป
 (พุทธทาสภิกขุ, ม.ม.ป. : 302)

แม้ผู้หลงอยู่ในความสุขก็ต้องมีความทุกข์ถนัด เพราะความยึดมั่นถือมั่น อยากเวียน
 ว่ายตายเกิด อยู่ในกองสุขจึงกล้าคิดว่าจะเวียนว่ายตายเกิด อยู่ในสวรรค์ วิมาน ไปตามความคิด
 ของตนเอง ซึ่งเป็นความหลง เป็นความงมงายของอวิชชา ด้วยการยึดมั่นถือมั่น ยิ่งเป็นของหนักที่เอา
 สุขอยู่บนศีรษะ มันก็เป็นความหนักโดยเสมอกัน โดยเฉพาะคนที่ยึดมั่นในสุขเวทนา ยึดมั่นใน
 กามารมณ์ ตามภาษาของสัตว์ทั้งหลายที่ยังตั้งมั่นอยู่ในภูมิของกามาวจรก็มีจิตใจที่จะโน้มไปตาม
 อำนาจของกาม มันเลยติดอยู่ในสุขเวทนา จึงได้สุข เอามาสำหรับยึดมั่นเป็นของหนักท่วมทับอยู่ใน
 จิตใจ ก็เกิดเป็นความทุกข์ เพราะความยึดมั่นในสิ่งที่ตนเองรัก ตนเองพอใจ เรียกว่า ความสุข
 สำหรับการอยู่ในภาวะนิพพาน เป็นสิ่งตรงข้ามกับวัฏสงสาร จึงไม่ก่อให้เกิดทุกข์ได้เลย เพราะการ
 ไม่ยึดมั่นถือมั่นจึงไม่มีการปรุงแต่ง มันก็หยุด มันก็เย็น มันจึงเป็นนิพพาน สำหรับร่างกายนี้มันจะ
 ทำอะไรไปตามเรื่องของมัน ก็ทำไปเกิด มันจะกินอาหารจะขับถ่ายปัสสาวะ อุจจาระ จะอาบน้ำ จะ

ทำมาหากินอย่างไรก็ทำไปโดยไม่ต้องยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวกูของกู เพราะถ้าไม่มีความรู้สึกเป็นตัวกูของกูแล้ว การเวียนว่ายตายเกิดก็มีไม่ได้ สาเหตุวงกลมมันเกิดมีเพราะว่ามันตัวกูของกูเกิดขึ้น และมันวิ่งไปตามวงกลมมันจึงเรียกว่าการเวียนว่ายไปในวัฏสงสาร เพราะฉะนั้นเราจะทำอย่างไรที่จะหยุดที่จะหยุดการเวียนว่ายเสียที

สิ่งที่เราสามารถที่จะออกจากวัฏฏะได้นั้น "... เราจะต้องรู้ว่าจิตใจนี้ถ้ามันขาดความรู้อึดแล้วมันก็เป็นจิตใจที่มีอวิชชา มันโง่งมันหลง ด้วยอำนาจของอวิชชา มันจึงไปพอใจในสิ่งที่เป็นเหยื่อของกิเลสตัณหา ซึ่งเป็นลูกน้องของอวิชชา กิเลสตัณหาใดๆ ก็ตาม มันคลอตอออกมาจากอวิชชาแล้วมันก็มาพอใจยินดีในสิ่งที่เป็นเหยื่อของมัน โดยมีอวิชชาเป็นพ่อของมัน ทำให้ไปหลงไหลในเหยื่อนั้น ดังนั้นสิ่งต่างๆ ที่มันพบปะในการเวียนว่ายตายเกิดนี้ มันก็เป็นของอ้ออวยแถมสิ่งนั้นๆ คือ รูป เสียง กลิ่น รสทั้งหลาย มันก็เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจชนิดนั้น มันจึงมีความยึดมั่นในสิ่งที่ได้พบปะ ในการเวียนว่ายตายเกิดนั่นเอง ว่าเงินของกู ว่าทองของกู ว่าบ้านของกู ว่าภรรยา สามีนางของกู เหมือนในเรื่อง ชาตก ลิงล้างหู ที่เขียนอยู่ในตีกหลังนั้นไปดูกันใหม่ นี่มันมีสิ่งยั่วจิตใจ จับฉวยจิตใจของคนให้พอใจอยู่ในสิ่งยั่วยวน อันมีอยู่ในการเวียนว่ายตายเกิด ฉะนั้นเราจึงหลงไหลพอใจในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ไม่อยากหยุดเสียซึ่งการเวียนว่ายตายเกิด เพราะในกระแสแห่งการเวียนว่ายตายเกิดมันมีสิ่งที่เป็นเสน่ห์ ดึงดูดจิตใจอย่างนี้ (พุทธทาสภิกขุ, ม.ม.ป. : 306)

การที่มนุษย์ออกจากวงจรของวัฏฏะไม่ได้เพราะความโง่งที่ไปหลงเหยื่อเพราะสิ่งยั่วยวนจิตใจเหล่านี้ ถ้าพิจารณาด้วยสติปัญญา ก็จะเห็นได้ว่า มันเป็นสิ่งที่เผลอลนจิตใจเหมือนกับไฟเผา เป็นเหตุก่อให้เกิดความทุกข์ โดยรอบด้านทีเดียว ถ้าเมื่อใดเราได้พิจารณาให้ถ่องแท้ในสิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งรักแห่งพอนั้นว่าเป็นสิ่งอันตรายที่สามารถทำอันตรายแก่จิตใจของเราได้ ความนึกคิดของเรามันก็เปลี่ยนไปในทางที่จะไม่มีอะไรให้เป็นที่ยึดมั่น ถือมั่น กันอีกต่อไป หมายความว่า เราสามารถเปลี่ยนกระแสแห่งความคิดนึกจนไม่มีอะไรที่จะเอาหลงรัก หลงพอใจอยู่ได้ อย่างนี้เรียกว่าเริ่มรู้ธรรมะที่เป็นทางออกไปจากสิ่งซึ่งผูกมัดให้ยึดติดอยู่กับการเวียนว่ายตายเกิด กล่าวคือ ความโง่ง ความหลง กิเลส ตัณหา อวิชชา เป็นเจ้าเรื่อนี้ มันผูกคนให้ติด ให้พอใจอยู่ในการเวียนว่ายตายเกิด พอกิเลสทั้งหลายเหล่านั้นหมดไป คนเราก็หยุดความพอใจในการเวียนว่ายตายเกิด

เราพอจะสรุปหลักปฏิบัติเกี่ยวกับวัฏฏะสงสารนั้นได้ว่า การเวียนว่ายตายเกิดเป็นความโง่ง ความหลง จึงหลง สะสมความทุกข์ โดยหลงว่ามีตัวตน เป็นตัวกูของกูแล้วหวังจะได้อะไรก็ทำเพื่อจะได้อันนั้น แล้วก็ได้มา สำหรับจะหลงไหลให้ยิ่งขึ้นไปกว่าเดิม ซึ่งมันจะก่อให้เกิดความทุกข์ยิ่งไปกว่าเดิม มันมีการอยากได้ มีการกระทำ มีการได้ผลของการกระทำ แล้วก็อยากได้ แล้วก็มีการกระทำ มีการได้ผลแห่งการกระทำวนเวียนกันมาอยากได้อีก อยู่อย่างนี้เรื่อยไป ซึ่งมันเป็นความโง่งที่ยึดถือมาเป็นตัวกู โดยจิตมันปรุงแต่งให้เป็นความนึกคิด เกิดความรู้สึกไปในทำนอง

นั้น โดยมีตัวกู ผู้อยาก ผู้ทำตามความอยาก ผู้ได้มาสมกับที่อยากแล้วก็เกิดความอยากต่อไปอีกวนเวียนกันอยู่อย่างนี้ เป็นการเวียนว่ายตายเกิด เป็นวัฏฏะสงสาร อยู่ในชีวิตจิตใจ เฉพาะในวันแต่ละวัน มีมากมายที่มันก่อให้เกิดวงกลมแห่งวัฏฏะสงสาร ถ้าท่านใช้สติปัญญารู้แจ้งในกระแสแห่งวัฏฏะคือมีกิเลส - ทำกรรม - แล้วมีผลกรรมอยู่เป็นประจำอย่างนี้แล้ว เพียรพยายามตัดกระแสแห่งวัฏฏะ ด้วยความรู้ ความเข้าใจ เป็นผู้ยิ่งด้วยปัญญาแล้ว ก็จะไม่มีการเกิดกิเลสและไม่มีทุกข์อีกเลย

เทคนิคการมีธรรมะ หลักปฏิบัติเกี่ยวกับกรรมและกรรมเหนือกรรม

หลักปฏิบัติเกี่ยวกับกรรม เราต้องปฏิบัติให้ถูกกับเรื่องกรรม เพื่อเป็นไปตามกรรม ซึ่งความรู้เรื่องกรรมมีอยู่หลายหัวข้อ ประการแรก เราควรเข้าใจคำว่า กิริยา กับคำว่า กรรม คำว่า กิริยา แปลว่า การกระทำ คำว่า กรรม ก็แปลว่า การกระทำ เหมือนกัน แต่ความหมายแตกต่างกันออกไป สิ่งที่เรียกว่า กิริยา หมายถึง การเคลื่อนไหวซึ่งไม่ประกอบอยู่ด้วยเจตนาของคนรู้สึกเป็นเจตนาอย่างนั้นอย่างนี้ แต่คำว่า กรรม มุ่งไปที่เจตนา เมื่อมาดูสิ่งที่เรียกว่า กิริยา เพื่อเป็นเครื่องประกอบความรู้ ซึ่งมันไม่เกี่ยวกับการปฏิบัติ แต่ที่เราควรรู้ไว้บ้าง กฎเกณฑ์มีอยู่ว่า กฎแห่งกรรมต้องประกอบไปด้วยเจตนา ซึ่งเป็นการกระทำ ด้วยกาย วาจา และใจ ของสัตว์ที่มีความรู้สึกนึกคิดชนิดที่รู้ชั่วรู้ดี แต่สัตว์เดรัจฉานไม่รวมอยู่ในข้อนี้ จึงมุ่งประเด็นไปที่มนุษย์เท่านั้น การกระทำทางกาย วาจา ใจ ของสัตว์ที่มีความรู้สึกชั่วรู้สึกดีนั้น เมื่อกระทำด้วยเจตนาซึ่งมีมูลเหตุมาจากกิเลส นั้นแหละคือกรรม สัตว์เดรัจฉาน เช่น หนู ไปจับหนูกินอย่างนี้ไม่รวมอยู่ในเรื่องนี้ เพราะหนูไม่รู้เรื่องชั่วรู้เรื่องดีเหมือนมนุษย์ เรื่องกฎแห่งกรรมนี้บัญญัติสำหรับมนุษย์ที่รู้ว่าอะไรดีอะไรชั่ว แล้วเกิดความยึดมั่นในความดีความชั่วนั้น

“... ในศาสนาพุทธเราก็มองเห็นได้ในลักษณะอย่างนั้น คือต้องมีเจตนาดี เจตนาชั่ว เป็นตัวกรรม ถ้าไม่รู้เรื่องดี เรื่องชั่วแล้ว มันจะมีเจตนาดี เจตนาชั่วได้อย่างไร เพราะฉะนั้น เรื่องกรรมนี้บัญญัติไว้สำหรับระดับสัตว์ที่รู้จักดี รู้จักชั่ว และยึดมั่นเรื่องดีเรื่องชั่ว แล้วมีเจตนากระทำอะไร เนื่องมาจากความยึดมั่นในเรื่องดี เรื่องชั่ว เพราะฉะนั้นเอาตัวเจตนาอันนั้นแหละเป็นตัวกรรมที่เจตนาอันนี้ก็มาจากกิเลส และเรียกว่า อวิชชา เป็นรากเง่าทีเดียว ทั้งเป็นปัจจัยด้วย คือ ความที่มันไม่รู้ว่าอะไรเป็นทุกข์ อะไรไม่เป็นทุกข์ เมื่อไม่รู้ข้อที่ว่าเป็นอวิชชา ดังนั้นจึงมีเจตนาเปะปะไปตามความรู้สึกของความไม่รู้ว่า อะไรเป็นทุกข์ อะไรไม่เป็นทุกข์ นี่เป็นเหตุให้เกิดต้นเหตุคือความอยากอยากได้อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะมันโง่รู้ผิดๆ ไป แล้วมันก็อยากเป็นต้นเหตุผิดๆ ไป ต้นเหตุนี้เราก็กู้กันอยู่ว่า มีสามอย่าง กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา กามตัณหาอยากในกาม ภวตัณหาอยาก

ในความมี ความเป็น สองด้านนี้ทำให้เกิดความโลภ วิภวตัณหา ออยากไม่ให้มี ออยากไม่ให้เป็น ออยากไม่ให้มารอหน้าอย่างนี้ วิภวตัณหาทำให้เกิดโทสะได้เป็นแน่นอน แล้วทั้งสามตัณหานั้นแหละ ทำให้เกิดโมหะได้ กามตัณหากิ ตัณหากิ ตัณหากิ วิภวตัณหากิ ทำให้เกิดโมหะได้ ฉะนั้น ตัณหาทั้งหลายย่อมให้เกิด โภคะ โทสะ โมหะ ที่เราเรียกว่า อกุศลกรรม มันก็มีมูลขึ้นมา คือ โภคะ โทสะ โมหะ เป็นมูลเหตุให้ทำกรรม ถ้าเป็นฝ่ายอกุศล ก็ทำกรรมชั่ว ถ้าเป็นฝ่ายกุศลก็เป็นกรรมดี (พุทธทาสภิกขุ, ม.ม.ป. : 79)

ความเข้าใจคลาดเคลื่อนที่ว่า แม้ความดีหรือกุศล มาจากอวิชาหรือไม่ว่า เพราะคนทั้งหลายไม่เชื่อว่า ความดีนี้ กุศลนี้ ยังมาจากอวิชา เพราะไหลไปว่าตอย่างนั้น ตอย่างนี้ แล้วยึดถือ มันจึงเป็นทุกข์ เพราะความดีที่ตนยึดถือ การยึดถือดี ก็ทุกข์อย่างดี การยึดถือชั่ว ก็ทุกข์อย่างชั่ว ถ้าหมดอวิชาแล้วก็ไม่ต้องการอยากทำดี แต่จะอยู่เหนือความดี อยู่เหนือความชั่ว อยู่เหนือทุกสิ่งทุกอย่าง ถ้ามีอวิชามันก็กระเสือกกระสนไปในเรื่องดี เรื่องชั่ว เรื่องดี เรื่องชั่ว เมื่อยึดมั่นไว้มันก็เป็นทุกข์ นั่นคือ รากเง้าทั้งหมดที่จะต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในกองทุกข์ อย่างดีก็ตาม อย่างชั่วก็ตาม ล้วนแต่อาศัยอวิชาทั้งนั้น เมื่อก้าวได้ถูกต้องคือ เมื่อใดมีความทุกข์แล้วก็ต้องมีอวิชาเมื่อนั้น ความดีนี้ถ้าไม่ยึดถือก็ไม่มีทุกข์ ความชั่วก็เหมือนกัน ถ้ามีความยึดถือ ก็มีความทุกข์ สำหรับส่วนที่เป็นความสิ้นไปแห่งความโลภ ความโกรธ และความหลงนั้น ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งไม่ควรเอามาปะปนกัน เพราะความโลภเป็นเหตุให้ทำดีก็ได้ ทำชั่วก็ได้ เช่น คนอยากทำดีก็เพราะโลภ คนอยากทำชั่วก็เพราะโลภ โทสะ นั้น เป็นเหตุให้ทำชั่ว โดยเห็นชัดเจน โทสะทำเหตุให้ทำดีนี้หายาก โมหะเป็นเหตุทำดีก็ได้ ทำชั่วก็ได้ การกระทำที่เป็นกิจยานั้นก็เป็นการกระทำเหมือนกัน ทางกาย วาจา ใจ ก็ได้ ของสัตว์ที่รู้ความชั่ว แต่ไม่รู้ถึงขนาดที่จะไม่ยึดมั่นถือมั่น เรื่องชั่ว เรื่องดี เช่น พระอรหันต์ เป็นต้น กิริยาจึงไร้เจตนาชั่ว เจตนาดี และไม่มีอวิชา ไม่มีตัณหา ไม่มีโลภะ โทสะ โมหะ กิริยาอาการอย่างนี้เป็นกิริยา คือการกระทำของผู้หมด โภคะ โทสะ โมหะ คือพระอรหันต์นั่นเอง

กิริยาอีกอย่างหนึ่ง เป็นเพียงการเคลื่อนไหวของสิ่งที่มีกาย วาจา ใจ คือกิริยาของสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น กิ่งไม้หักลงมาจากต้นไม้ ถือว่าเป็นกิริยาล้วนๆ ต้นไม้ไม่มีชีวิตจิตใจ ไม่มีความรู้สึกนึกคิดอย่างไร เราอาจจะถือได้ว่า ต้นไม้ไร้กาย วาจา และใจ เพราะมันไร้เจตนา ไร้อวิชา ไร้ตัณหา ไร้โลภะ โทสะ และโมหะ ต้นไม้ที่มีกิ่งหักลงมา อาการที่กิ่งไม้หักลงมานั้นเป็นกิริยาอย่างยิ่ง ดังนั้น ผู้ศึกษากฎแห่งกรรมควรเข้าใจการกระทำของสัตว์ที่รู้ตัวชั่ว การกระทำไปโดยยึดมั่นถือมั่น โดยมีเจตนาอย่างนี้เรียกว่าเป็นกรรม ส่วนกิจยานั้น หมายถึงการกระทำของผู้ที่อยู่เหนือดี เหนือชั่ว คือพระอรหันต์ สิ่งดังกล่าวนี้เป็นเรื่องที่จะต้องเป็นความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องการกระทำของสิ่งที่มีชีวิตที่รู้ความชั่วและความดี มันก็กลายเป็นกรรม ส่วนการกระทำของสิ่งที่ไม่รู้ในเรื่องความชั่วหรือความดีก็เป็นกิริยาไปหมด

สำหรับกรรมจำแนกเป็นกุศลกรรม อกุศลกรรม และอัปยาคตกรรม กุศลกรรม – กรรมดี อกุศลกรรม – กรรมชั่ว อัปยาคตกรรม – นี้ไม่กล่าวที่ดีว่าชั่ว ในวันหนึ่งๆ เรามีกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ ถ้ามีสติระมัดระวังจิตใจให้ดีจะไปในทางกุศลมากกว่า แต่ถ้ามีสติผลโดยพล่อยให้กิเลสมันทำตามสบายก็ไปในทางอกุศลกรรมมากกว่า จึงกล่าวได้ว่า สติ เป็นเครื่องกลั่นกระแสมกรรม เป็นเครื่องกลั่นกระแสกิเลส การมีอยู่ด้วยสตินี้จะช่วยให้เราได้เข้าถึงที่สุดเกี่ยวกับกฎแห่งกรรม

“... ถ้ามีสติแล้วก็ไม่ทำกรรมที่ไม่ควรจะทำ หรือถ้ามีสติแล้วแม้กรรมแต่หนหลังที่จะมา ให้ผลเดี๋ยวนี้ สติก็ทำให้ไม่รับเอา แม้จะเป็นทุกข์ก็ไม่เป็นทุกข์ อย่างที่คนรับเขาด้วยความยึดมั่นถือมั่น ผลกรรมแต่หนหลังอาจจะมาถึงคนธรรมดาที่ไม่ใช่พระอรหันต์ แล้วก็ทำให้เป็นทุกข์ได้ ถ้ามีสติระลึกได้ก็จะไม่หลง ไม่โง่เอามาเป็นอารมณ์นัก ที่นี้ผลกรรมแต่หนหลังถ้ามาถึงพระอรหันต์แล้วไม่เป็นผลกรรมได้ กลายเป็นกิริยา เป็นผลของกิริยา กลายเป็นปฏิกิริยา พระอรหันต์เมื่อเป็นพระอรหันต์แล้วก็หมดเวรกรรม ถ้าท่านทำอะไรก็เป็นเพียงกิริยา ดังนั้นแม้ผลกรรมหนหลังที่ทำไว้ก่อนแต่เป็นพระอรหันต์มาถึงเข้า นั่นก็เป็นเพียงปฏิกิริยาไม่ใช่ผลกรรม อย่างเรื่องที่ชอบเชื่อกันนักซึ่งไม่มีในบาลีว่า พระโมคคัลลานะถูกโจรมาทำอันตรายอย่างโน้นอย่างนี้ จนกระทั่งต้องนิพพาน เพราะฝีมือโจรพวกนั้น เขาอธิบายกันว่า ผลกรรมแต่หนหลังมาตามทัน อย่างนี้halbตาพูดผลกรรมอะไรจะมาตามพระอรหันต์อีก ถ้ากรรมตามมามันก็กลายเป็นเพียงปฏิกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่เรียกว่าผลกรรมหรือวิบาก ฉะนั้นขอให้สนใจสิ่งที่เรียกว่าสติไว้ด้วย แม้คนธรรมดานี้ก็จะอาศัยสติเพื่อปะทะผลกรรมแต่หนหลังได้ (พุทธทาสภิกขุ, ม.ม.ป. : 84)

สมุฏฐานของกรรมคือกิเลส แต่กิเลสมีหลายชั้น ชั้นที่ลึกที่สุดซึ่งเป็นรากสุดของกิเลส นั้นคืออวิชชา ในส่วนของกิเลสที่งอกออกมาจากอวิชชานั้นคือตัณหา ซึ่งเป็นความอยากสามประการ ความอยากที่เป็นไปตามกระแสของความไม่รู้ก็เรียกว่า ตัณหาและกิเลส ที่เป็นเหตุเป็นผลให้เกิดความโลภ ความโกรธ ความหลง ถือว่าเป็นมูลเหตุ สำหรับมนุษย์การทำกรรมอวิชชา ก็ถูกทำกรรมตัณหา ก็ถูก ทำกรรมเพราะความโลภ ความโกรธ ความหลง นี้ก็ถูก เพราะมันซ้อน ๆ กันอยู่ เช่น อวิชชาคลอเคลือบตัณหาออกมา ตัณหาคลอเคลือบความโลภออกมา ความโลภ ความโกรธ ความหลง ออกมา อย่างนี้ สำหรับหน้าที่ของกรรมนั้น ก็คือการให้ผลแก่ผู้กระทำ ซึ่งต้องเวียนว่ายในวัฏฏสงสาร หน้าที่ของกรรมต้องให้ผลแก่ผู้ทำกรรม เพื่อได้รับผลเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏสงสาร ดังนั้นเราควรทำแต่ความดี ทำดีให้ได้รับรางวัล เพื่อเวียนไปในวัฏฏสงสารอย่างดี ถ้าเป็นไปอย่างดีก็ไปเกิดในทางดี เช่น ไปเกิดบนสวรรค์ ซึ่งมันก็ยังเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏสงสารอย่างนี้ โดยไม่สามารถไปแก้ไขได้

เมื่อคุณผลของกรรมก็ต้องเป็นไปตามลักษณะของกรรมที่ทำไว้โดยผลของกรรมนั้น
 ไม่ต้องมีลักษณะ รูปร่างเหมือนตัวกรรมก็ได้ เช่นไปฆ่าเขาตายด้วยปืนอย่างนี้ ต่อมาผู้กระทำนั้น
 ได้รับผลกรรมคือถูกฆ่าตายด้วยปืน แม้แต่นิทานในอรรถกถา เช่นว่า มีคนหนึ่งเอาวัวมาฝึกแล้ว
 ไม่ได้ตั้งใจ เขาโกรธจึงเอาผ้าชุบน้ำมันพันคอวัวแล้วจุดไฟเผา จนวัวมันตาย ที่นี้เขาเวียนว่ายไปเกิด
 เป็นกาบินไปในอากาศ ไปผ่านบ้านหลังหนึ่งกำลังไฟไหม้ เมื่อกาบินเข้าไปใกล้มีดวงกลมไหม้ไฟ
 ลอยขึ้นไปในอากาศสวมเข้าคอกาพอดี กาจึงตกลงมาตาย นิทานเรื่องนี้เพื่อให้เห็นว่ามีผลเหมือน
 อย่างเดียวกัน เพราะเมื่อเขาเป็นมนุษย์นั้น ได้เอาผ้าชุบน้ำมันพันคอวัวดังกล่าว อยากรู้ก็ตามผล
 ของกรรมต้องเป็นไปตามลักษณะของกรรม ที่มีเจตนาดีหรือเจตนาชั่ว ซึ่งรูปของการกระทำนั้นไม่
 จำเป็นต้องเหมือนกับตัวกรรมนั้นเสมอไป คือหมายความว่า มันเหมือนก็ได้ ไม่เหมือนก็ได้

เกี่ยวกับรสของกรรม มีรสทางสิ้น เช่น ขมก็มี หวานก็มี จืดก็มี รสขมหมายถึงกรรมชั่ว
 รสหวานหมายถึงกรรมดี รสจืดหมายถึงกรรมที่กล่าวไม่ได้ว่าดีหรือชั่ว แต่ทุกอย่างนั้นล้วนแต่เป็นที่
 ตั้งของอุปาทาน รสขมก็เป็นไปเพื่ออุปาทาน รสหวานก็เป็นไปเพื่ออุปาทาน รสจืดก็เป็นไปเพื่อ
 อุปาทาน ถ้ามีอุปาทานเกิดขึ้นเมื่อใดก็ต้องมีความทุกข์เกิดขึ้นเมื่อนั้น ดังนั้นมนุษย์ควรปฏิบัติเพื่อ
 เว้นจากความไม่มีรส นั่นคือกรรมที่สาม เรียกว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว หรือกรรมไม่มีรสนั้น จึงเป็นสิ่งที่
 ดี แต่คนในปัจจุบันยังมีอวิชชา มีกิเลส มีอุปาทาน เหล่านี้อยู่ ก็ต้องชอบรสอย่างใดอย่างหนึ่ง
 เพราะว่ารสเหล่านั้นได้ปรุงแต่งจิตให้เกิดกิเลสต่อไปอยู่ตลอดเวลา ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น
 ตือมั่น หรืออุปาทานนั่นเอง เกี่ยวกับเรื่องเส้นของกรรมที่สามารถดึงคนให้เข้าไปพอใจหลงไหลใน
 กรรม ถึงแม้ว่าเป็นกรรมที่ผิดร้อน คนก็ยังไปทำกรรมได้ แม้บาปก็ยังกระทำได้ นั่นหมายความว่า
 ตัวบาปเองก็ต้องมีเส้นเหมือนกัน คนจึงหลงไหลไปกระทำสิ่งนั้นเข้า เมื่อดูตามความรู้สึกในเรื่อง
 กรรมดี มีรสหวาน อร่อย ซึ่งเป็นเส้นของมันก็ทำให้เกิดการหลงไหล แต่ถ้าเป็นกรรมชั่ว แล้วมัน
 ชอนความชั่ว โดยเข้าใจว่าได้ประโยชน์ก็เกิดความรู้สึกดีใจ นั่นคือการทำชั่ว แล้วมันชอนความชั่ว
 โดยเข้าใจว่าได้ประโยชน์ ก็เกิดความรู้สึกดีใจ นั่นคือ การทำชั่ว เพื่อจะเอาประโยชน์ส่วนตัว เช่น
 ได้ค่าเช่าแล้วมันสบายใจ ถือว่าเป็นเส้นของกรรมชั่วน้อยที่สุด มันได้ยั่วให้คิดแก้แค้น ซึ่งมัน
 มีผลสืบต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด สิ่งที่เป็นเส้นของกรรมนี้ มันทำให้เราออกมา จากมันได้ยาก คือมันจะ
 นำเราไปทำกรรมจนได้ นั่นคือข้อสังเกตในการไปหลงเส้นของกฎแห่งกรรม

เกี่ยวกับสิ่งเข้ายวนของกรรมมันเป็นเส้นของกรรมที่ไปทำให้พอใจ จนเกิดความ
 หลงไหล ถ้าเป็นกรรมดีก็มีผลหวานอร่อย ถ้าเป็นกรรมชั่วมันก็ชอนตัวของความชั่ว เพื่อให้เห็นของ
 ดั่งงาม ซึ่งทำให้เกิดความคิดแก้ตัวหรือแก้แค้นอย่างไม่จบสิ้น

เกี่ยวกับโทษอันต่ำทรามของกรรม แม้เป็นกรรมดี เมื่อทำแล้วเกิดความยึดมั่นถือมั่น ก็ทำให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ตลอดไป กรรมดีแท้ๆ ก็ทำให้เวียนว่ายไปในวัฏฏะสงสาร กรรมชั่วก็ทำให้เวียนว่ายไปในวัฏฏะสงสาร จึงถือได้ว่าทั้งกรรมดีและกรรมชื่อนั้นเป็นทะเลขี้ผึ้ง เพราะเดี๋ยวมันเหลวเดี๋ยวมันก็แข็งเป็นทะเลขี้ผึ้ง อันกว้างขวางสุดลูกหูลูกตา อีกประการหนึ่งกรรมเป็นพวกมารตัวหนึ่งเรียกว่า อภิสังขารมาร หมายถึงมารคือการปรุงแต่งอย่างยิ่ง มันเป็นมารเพราะมันปรุงแต่งให้เกิดตัวของกู ซึ่งถือว่าเป็นความทุกข์ มันก็เป็นทุกข์ทุกครั้งที่เกิดการปรุงแต่งขึ้น เมื่อมีกรรมแล้วมันจะต้องปรุงปฏิสนธิวิญญาณก่อให้เกิดตัวกูของกูเรื่อยไป

เกี่ยวกับเจ้าของกรรม ถามว่าใครเป็นเจ้าของกรรม การเป็นเจ้าของกรรมนั้นคือคนยังไม่หมดกิเลส เพราะจิตใจที่โง่ ที่มันประกอบอยู่ด้วยอวิชชา ปรุงให้ไปความรู้สึกว่าเป็นตัวกูของกูนั้น ซึ่งตัวมาตายตัวนั้นถือว่าเป็นเจ้าของกรรม ถ้าพูดอย่างภาษาชาวบ้านว่า ผู้ที่ทำการ ผู้ที่รับผลกรรม ผู้ที่ต้องเป็นไปตามกรรม คือเขาคอนั้นเป็นเจ้าของกรรม

“... แท้จริงมันไม่ได้มีศักดิ์บุคคลตัวตนเราเขา แต่อวิชชาทำให้ยึดมั่นถือมั่น เป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา เพราะฉะนั้น ตัวความยึดมั่นถือมั่นเกิดเป็นตัวฉันขึ้นมา นี้เรียกว่า เป็นเจ้าของแห่งกรรม เพราะฉะนั้นเห็นได้ทันทีว่ามันบ้า มันไม่ได้มีตัวจริง มันเป็นเรื่องหลอกๆ มันเป็นเพียงความเข้าใจผิดของอุปาทานที่มาจากอวิชชาว่า กรรมของกู กูมีกรรม กูได้รับผลกรรม อะไรมันก็เกิดขึ้นมาได้ มีเจ้าของกรรมขึ้นมาได้ ทั้งที่แท้จริงนั้นมันมิได้มี แต่ความรู้สึกในใจมันรู้สึกเต็มที่ว่า เหมือนกับมี เพราะความรู้สึกนี้มันมาจากอวิชชา สร้างอุปาทานขึ้นมา ฉะนั้น ถ้าถามว่าใครเป็นเจ้าของกรรม กันไว้ย๋ ก็ตอบอย่างกำปั้นทุบดิน คือ ผิด ไม่ได้ว่า ผู้ที่ทำการ ผู้ที่ได้รับผลกรรม ผู้ที่ต้องเป็นไปตามกรรม นั้นแหละเป็นเจ้าของกรรม (พุทธทาสภิกขุ, ม.ม.ป. : 91)

เกี่ยวกับวิธีออกมาเสียให้พ้นกฎแห่งกรรม คำว่า นิสสรณะ แปลว่า อุปายเป็นเครื่องออก ออกมาจากอะไร ออกมาจากอำนาจของกรรม การจะออกมาได้นั้นก็คือการทำลายต้นเหตุ ที่เป็นปัจจัยของกรรม ดังนั้นถ้าเราสามารถทำลายอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ได้โดยวิธีใด มันก็เป็นทางออกมาจากอำนาจของกฎแห่งกรรม ถามว่าอะไรเมื่อออกมาจากวงจรแห่งกรรมจะเป็นผลได้ ก็จะได้รับคำตอบว่า ผลของการออกมาจากกฎแห่งกรรมได้นั้นก็คือนิพพาน ซึ่งความหมายของนิพพานคือการไม่มีสิ่งๆ ที่เรียกว่า เวียนว่ายไปในวัฏฏะสงสารตามอำนาจของกรรมอีกต่อไป เรียกว่านิพพานเป็นเรื่องหยุด เป็นเรื่องเย็น เป็นเรื่องสบาย ชนิดที่สิ้นสุดแห่งทุกข์ แต่ถ้าว่ากันที่แท้แล้วคือความสิ้นไปแห่งความทุกข์อย่างไม่มีสิ่งยั่วยวนขึ้นมาอีก

เกี่ยวกับความสิ้นไปแห่งกรรมเกิดมาจาก ผลแห่งวิธีออกมาเสียให้พ้นจากวงจรของกรรม ความสิ้นไปแห่งกรรม เป็นผลแห่งนิสสรณะของกรรม มีอาการคือไม่ต้องเวียนว่ายอีกต่อไป นับว่าความสิ้นสุดแห่งกรรมมันอยู่ที่นี้ไม่ต้องมีบุคคล ไม่ต้องมีกู มีของกู ความสิ้นไปแห่งกรรม มันมีได้อย่างนี้

เกี่ยวกับใครเป็นเจ้าของ ความสิ้นไปแห่งกรรมสามารถตอบได้ว่า เมื่อมันไม่มีตัวกู มันไม่มีของกูในความรู้สึก ฉะนั้นมันจึงไม่มีใครเป็นเจ้าของ ความสิ้นไปแห่งกรรมได้ เพราะว่าเมื่อจิตได้ขึ้นมาถึงขั้นนี้แล้ว ย่อมไม่มีความรู้สึกในเรื่องตัวกูของกูอีกต่อไป

เรื่องที่ควรทราบ คือการปฏิบัติเกี่ยวกับกรรมและความสิ้นไปแห่งกรรม ประการแรก การปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องเกี่ยวกับเรื่องของกรรม ประการที่สอง การปฏิบัติเพื่อให้พ้นกรรม เมื่อพูดถึงกรรมก็ต้องหมายถึงกรรมที่ทำให้เวียนว่ายไปในวัฏฏะสงสาร ซึ่งทำให้เราเรียนรู้ที่จะต้องปฏิบัติอย่างอื่นไม่ได้ เราต้องทำแต่กรรมดี ละเว้นเสียแต่กรรมชั่ว สำหรับคนทั่วไปมันมีเรื่องของกรรมดำ ซึ่งหมายถึงกรรมชั่ว การที่จะปฏิบัติเพื่อให้ละกรรมดำก็คือการปฏิบัติ เพื่อละสิ่งที่เราเรียกว่าศีลห้า ซึ่งมีเพียงสี่ข้อข้างต้นอันเป็นจุดตั้งต้นของกรรมดำ นั่นคือการเว้นสิ่งที่ถือกันว่าเป็นกรรมชั่ว ซึ่งเป็นกรรมที่หยาบที่สุดหรือเป็นกรรมดำในอันดับต้นๆ ถ้าเป็นสิ่งที่ละเอียดไปกว่านี้ก็เป็นที่เลวประเภทที่ยังไม่ถึงกับออกมาข้างนอก คือมันไม่ออกมาทางกาย ทางวาจา แต่มันกลุ่มมอยู่ข้างใน ได้แก่ นีวรณห้า อุปกิเลสทั้งหลาย ดังนั้นคนทั่วไปเมื่อถือศีลห้าอยู่ก็เป็นการปฏิบัติเพื่อละกรรมดำ ชนิดที่เปิดเผยตรงไปตรงมา แต่มีกรรมดำอีกประเภทหนึ่งซึ่งเป็นการเข้าใจผิดไปหลงไหล ไปยึดมั่นถือมั่น ด้วยการประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ไม่ถูกต้องว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง ก็ถือว่าการกรรมดำที่ละเอียดขึ้นมาอีก คำว่า กรรมดำหรือกรรมชั่วมีวิบากเป็นความทุกข์ เพราะเขาสะสมแต่สิ่งที่ให้เกิดการกระทำทางกาย ชนิดที่จะให้เป็นไปเพื่อความทุกข์ เขาสะสมแต่เครื่องปรุงแต่งทางวาจา ให้มีแต่วาจาชนิดที่จะเป็นไปเพื่อความทุกข์ และเขาสะสมแต่เครื่องปรุงแต่งของจิต ชนิดที่จะให้เป็นไปเพื่อความทุกข์ เมื่อได้รับทุกข์ก็ถือว่าได้รับผลของกรรม ถ้าถามว่าอะไรเป็นกรรมดำกรรมชั่ว ก็ตอบว่าการสะสมแต่เครื่องปรุงแต่งกาย วาจา ใจ ที่จะเป็นความทุกข์นั่นเอง ที่เราจะปฏิบัติเพื่อละมันอย่างไร ตอบว่าอย่าไปสะสมสิ่งที่เป็นเหตุ เป็นปัจจัย ที่จะปรุงแต่งกาย วาจา ใจ ที่จะเป็นไปในทางก่อเกิดทุกข์ อย่างไรก็ตามการระวังเรื่องที่เกี่ยวข้องกับใจซึ่งก็ครอบคลุมมาถึงกาย วาจา ด้วย เราจึงมีสติระวังใจ อย่าให้มันไปยุ่งกับสิ่งที่ปรุงแต่ง เพื่อก่อให้เกิดความทุกข์ หลักธรรมที่เป็นเครื่องระวังข้อ 1 ที่น่าสนใจคือ คำว่าสติ ในการที่จะปฏิบัติเพื่อละกรรมดำเสีย

กรรมขาว ซึ่งจำเป็นที่คนเราต้องทำให้เกิดมี เรื่องของกรรมขาวเป็นเรื่องที่จิตของบุคคลมีผัสสะหรือเวทนา ที่ไม่ก่อให้เกิดความทุกข์ เพราะเขาควบคุมความรู้สึก การมีตัวกูของกูไว้ได้ เขามีผัสสะอันไม่มีความทุกข์ถูกต้องแล้วเขาย่อมเสวยเวทนาอันไม่ก่อให้เกิดความทุกข์ เรื่องกรรมก็ยังมิเจตนา กรรมไม่ดำไม่ขาวก็เป็นไปด้วยความสิ้นกรรม ถ้าเจตนาจะละคือต้องการจะอยู่เหนือทั้งกรรมดำกรรมขาวแล้ว อันนี้เป็นกรรมไม่ดำไม่ขาว เพราะฉะนั้นเป็นการปฏิบัติ ก็มีอยู่ที่การมีเจตนาพยายามที่จะมีเจตนา เพื่อจะข้ามให้พ้นกรรมดำ กรรมขาว และกรรมเจตนาทั้งกรรมดำกรรมขาว การปฏิบัติเพื่อละกรรมทั้ง 3 นั้น สามารถละได้ด้วยอริยมรรค หรือมรรคมีองค์ 8 เพราะเป็นหลักธรรมที่มีเจตนาเพื่อจะขึ้นไปอยู่เหนือดำเหนือขาว หนทางนี้เองเป็นทางไปสู่ภพเหนือโลกคือนิพพาน

"... ขอให้ถือว่า อัญจัน คิกมรรคนี่ เป็นเรื่องที่ต้องการขึ้นไปอยู่เหนือโลก เหนือดี เหนือชั่ว เหนือดำเหนือขาว ดังนั้น เจตนาที่จะปฏิบัติในอริยมรรคมีอยู่ 8 ประการนั้นคือ กรรมที่ไม่ดำไม่ขาว เรื่องอัญจันคิกมรรคมีจุดมุ่งหมายเพื่อจะเป็นโลกุตรอยู่เหนือโลก แล้วเจตนาในอริยมรรคนั้นคือตัวกรรมที่ไม่ดำไม่ขาวและจะมีผลไม่ดำไม่ขาว เพราะฉะนั้นขอให้พยายามปฏิบัติไปจนสำเร็จ จนการปฏิบัตินั้นสำเร็จก็ได้รับผลวิบากที่ไม่ดำไม่ขาว แล้วก็เป็นที่สิ้นสุดแห่งกรรมทั้งปวงรวมทั้งเป็นตัวมันเองด้วย คือจะเพิกถอนสิ่งที่เป็นกรรมหรือความเป็นกรรม หรืออะไรที่เกี่ยวกับกรรม กรรมนี้หมดไป ที่นี้คำพูดมันพูดได้หลายแนว เมื่อเราเอาอัญจันคิกมรรคขึ้นมาพูด มันก็เป็นเรื่องอัญจันคิกมรรค ถ้าว่ามันมากเกินไปก็มีทางลัดหรือเคล็ดลับหรือทางลัดสั้นๆ เหมือนที่เราพูดกันอยู่เสมอว่าให้ทำลายตัวกู ของกู นั้นแหละเสีย นั้นแหละคือการประพาศกรรมที่ไม่ดำไม่ขาว เป็นที่สิ้นสุดแห่งกรรมทั้งปวง บัญญัติให้ชัดเจนไปว่า การทำลายอย่าทานว่าตัวกู ว่าของกูเสีย เพราะตัวกูของกูนั้นมันเป็นเพียงอุปาทาน เกิดมาจากอวิชชาตณหา ทำลายตัวกู ของกูเสีย หรือทำลายอุปาทาน ว่าตัวกูของกูเสีย นี่คือการไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาวที่เราได้ปฏิบัติ เสร็จแล้วก็เป็นที่สิ้นสุดแห่งกรรมทั้งปวง กล่าวคืออยู่เหนือกรรม เป็นเรื่องสิ้นกรรม ซึ่งเป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ (พุทธทาสภิกขุ, ม.ม.ป. : 104)

คนในสมัยก่อนพระพุทธกาล เขามีความรู้สึกว่าเบื่อกกรรมกันบ้างแล้ว กำลังแสวงหาทางออกอยู่ว่า ทำอย่างไรจึงจะหลุดออกมาจากความผูกมัดของกรรมได้ ดังกรณี พราหมณ์ ภาวรี ได้ส่งคนไปทูลถามพระพุทธเจ้าถึง 16 คน เมื่อได้ยินมีผู้บอกถึงพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่เป็นผู้ถึงแล้ว ซึ่งความสิ้นไปแห่งกรรม อันเป็นจุดหมายปลายทางสูงสุดของคนเรา ความสิ้นกรรมนี้ก็คือว่า บรรลุนิพพาน อันเป็นจุดสุดยอดของความสุข เพราะกรรมหมด เมื่อโลภะ โทสะ โมหะ หมด ดังนั้นการที่จะอยู่เป็นปกติสุข มีความสะอาด สว่าง สงบ หรือหยุด หรือเย็น หรือยอมนี้ต้องเป็นเรื่องสิ้นกรรม เพราะไม่มีขม ไม่มีหวาน ไม่มีจืด ไม่มีอะไร ดังนั้นในวินาทีสุดท้ายที่ร่างกายจะแตกดับนั้น คนเราต้องทำจิตให้น้อมไปเพื่อความดับไม่เหลืออยู่ตลอดเวลา คือเราไม่หวังอะไรที่จะเหลืออยู่ เพราะมันไม่น่าเสนาหาเอาเลย ดាំบ้าง ขาวบ้าง ไม่น่าหลงเหลือเลย การที่คนสมัครดับไม่เหลือเพียงเท่านี้ก็ถึงกรรมที่ว่าไม่ดำไม่ขาวนี้ได้ สัตว์ชั่วขณะจิตหนึ่งแล้วก็ตายไปเลย จะเป็นพระอรหันต์หรือไม่เป็นอย่าไปคิดเลย แต่ให้ทำได้ดีที่สุดในวาระสุดท้ายให้นึกแต่ว่าชีวิตจิตใจที่ประกอบอยู่ด้วยสติปัญญา ความรู้จะให้มีความรู้สึกไม่มีอะไรที่น่าเอา ไม่มีอะไรที่น่าเป็น พอไปเอาไปเป็นเข้ามันล้วนแต่เรื่องของความทุกข์ทั้งนั้น ดังนั้นคนเราต้องวางเว้นจากการเอาและการเป็นอยู่เสมอตัวกู ของกู ไม่ให้เกิดขึ้น คือเป็นการดับตัวกู ของกู อย่าให้เหลือเชื้อสำหรับที่มันจะเกิดได้อีก

ดังนั้น การมีชีวิตที่ดับไปด้วยความรู้สึกที่ไม่น่าเอาไม่น่าเป็น ถือว่าเป็นเคล็ดลับอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นทางลัดอย่างยิ่งที่จะเข้าถึงความสิ้นไปแห่งกรรมก่อนที่ตัวเองจะตาย

“... เราเรียกว่า พร้อมกับความตายก็ตามใจ เราเรียกว่า ก่อนแต่ตายเพราะว่าเราได้ สลัด...ไป แล้วอยู่ตลอดเวลา รู้ว่าร่างกายจะแตกดับแล้วก็สมควรดับไม่เหลือแท้จริงเลย ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็มทีเดียว แสงก็มีผลได้รับผล ศักดิ์สองสามขณะจิตแล้วหมดความรู้สึกไป อย่างนี้ก็ยังมี ดีกว่าดับไปด้วยความหอบหิว เอาของหนักคือตัวกู ของกูนี้ติดตามไป นี่พูดอย่างสมมติก็ต้องพูด อย่างนี้ พูดอย่างธรรมดาสามัญก็ว่า จิตใจของคนเรานี้ควรจะอบรมให้มันสูงขึ้น สูงขึ้น จากดำไป หายขาว แล้วก็จากขาวเป็นไม่เป็นอะไรเลย นี่ก็หมายความว่า จิตมันดีขึ้น ดีขึ้นนั่นแหละ อย่าพูดว่า ดีขึ้น ดีขึ้นอย่างนี้ ในภาษาไทยพูดได้ แต่ในภาษาบาลีไม่ได้ คือต้องไม่ตีไม่ชัว ดังนั้นก็ต้องพูดเสีย ใหม่ว่า จิตนี้สูงขึ้นไปจากชั่วไปดี จากตีไปเหนือชั่วเหนือดี หรือพูดอีกทีหนึ่งก็ว่า กรรมดำ ๆ ขาว ๆ นี้ ค่อยจางหายไปจนไม่มีเหลือที่จะดำหรือจะขาว อย่างนี้ได้ นี่ชีวิตของเราจะต้องเจริญขึ้นไปในทาง ธรรม คือว่าจางจางกดำ จางจากขาว จนไม่มีสี ไม่มีสีดำ ไม่มีสีขาว นั่นแหละยอดสุดของความเป็น มนุษย์คือ นิพพานอยู่ที่นั่น สีดำก็เปื้อนอย่างสีดำ สีขาวก็เปื้อนอย่างสีขาว ไม่มีสีอะไรก็เรียกว่า กรรมที่ไม่ดำไม่ขาว (พุทธทาสภิกขุ, กรรมเหนือกรรม, ม.ม.ป. หน้า 107-108)

Prince of Songkhla University
Pattani Campus